

Laurentius Eiseler
Epinicion carmen in laudem... Caroli Rueberi
Győzelmi ének... Karl Rueber dicséretére
1581

Europica varietas Tokajensis

A Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak)
Speculum Kutatócsoportjának sorozata

Főszerkesztő
Monok István

Szerkesztőbizottság
N. Kis Tímea, Molnár Dávid, Monok István, Orbán Áron

Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Fontes

II.

Sorozatszerkesztő
Molnár Dávid

Laurentius Eiseler
Epinicion carmen in laudem... Caroli Rueberi

**A bécsi Lorenz Eiseler győzelmi éneke a nemes báró, Karl Rueber úr
dicséretére és annak diadalára a török felett**

A Strasbourgban 1581-ben kiadott könyv hasonmása

Molnár Dávid
fordításában és jegyzeteivel

Molnár Dávid, Monok István és Tózsza-Rigó Attila
tanulmányaival

Budapest – Sárospatak
L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem
2022

© L'Harmattan Kiadó, 2022
© Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2022
© Szerzők, szerkesztők, 2022

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó ügyvezetője
és a Tokaj-Hegyalja Egyetem rektora

ISSN 2939-5712
ISBN 978-963-414-906-4
DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-414-906-4>

Készült a Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak)
Kulturális Örökség Tudományok, a
Miskolci Egyetem Német Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszéke, és az
MTA Könyvtár és Információs Központ
együttműködésében

**TOKAJ-HEGYALJA
EGYETEM**

Szerkesztette
Monok István

Lektorálta
Orbán Áron

A személy- és helynévmutató összeállításában közreműködött
Budai-Király Tímea

Tartalomjegyzék

Laurentius Eiseler	
<i>Epinicion carmen in laudem... Caroli Rueberi</i> – facsimile	7
<i>Epinicion carmen in laudem... Caroli Rueberi</i> – textus	21
<i>Győzelmi ének a nemes báró, Karl Rueber úr dicséretére</i> – előszó	31
<i>Győzelmi ének a nemes báró, Karl Rueber úr dicséretére</i> – szöveg	33
Molnár Dávid	
<i>Bor és répa: Lorenz Eiseler éneke Karl Rueber tokaji kapitány törökök felett aratott győzelméről</i>	43
Tózsá-Rigó Attila	
<i>Bécsi üzleti szereplők és a hegyaljai bor kereskedelme a XVI. század második felében, különös tekintettel az Eiseler családra</i>	67
Monok István	
<i>Az ottománokkal kapcsolatos elzászi és bázeli kiadványok – a Laurentius Eiseler-nyomtatvány tágabb információtörténeti összefüggésben</i>	83
Képek jegyzéke	113
Személy- és helynevek mutatója (Budai-Király Tímea)	115

Az ottománokkal kapcsolatos elzászi és bázeli kiadványok – a Laurentius Eiseler- nyomtatvány tágabb információtörténeti összefüggésben

Monok István (Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak)

Az európai török-kép alakulását elemző historiográfia történetének tanulságos sarokpontjai mentén mutatjuk be azt, hogy Európa belsejében, a keletről érkező vad népektől, ottani birodalmi ambícióktól nem fenyegetett Közép-Rajna-vidéken mit tudtak az ottomán törökökről a keresztények által elveszített Várnai csatától (1444) a Magyar Királyságban és Erdélyben lezajlott úgynevezett tizenöt éves háború végéig (1606). Mindkét eseménysorozat ugyanis általános visszhangot váltott ki a nyugati keresztény országokban, köszönhetően elsősorban a nyomtatott könyv médiumnak. A nyomtatott formában történő megjelenés azonban önmagában kevés lett volna ahhoz, hogy társadalmi visszhangról beszélhessünk. Szükség volt arra is, hogy a kiadott művek kiegészüljenek az ellenőrzött és a szóbeszédből vett információkkal, és ezeket intézményes formában is terjesszék. A szóbeliség így kettős szerepet kapott. A hírek terjesztésének színterei nagyon sokfélék voltak. Az uralkodói és főúri udvarokban zajló fogadásoktól, politikai megbeszélésektől kezdve a szószékekről elhangzott prédikációkon át az iskolai órákig és a piaci történetmesélőkig. Nem

szabad megfeledkeznünk a *respublica litteraria* kapcsolati rendszeréről sem, hiszen a tudós levelezéseknek gyakran témája egy-egy nagyobb politikai esemény – például a birodalmi gyűlések, és ezek tárgyalási témái –, vagy éppen a teológiai, vagy történetfilozófiai eszmecserékben tárgyalták az oszmán veszélyt, annak okait. Csak egyetlen példa ez utóbbira. Az Európa-szerte ismert elzászi humanisták közül kiemelve Beatus Rhenanust (1485–1547) láthatjuk, hogy Ulrich von Huttenel (1488–1523) – aki 1522 novemberében látogatta meg őt Schlettstadtban (Sélestat)¹ – sorra vették az aktuálpolitikai témákat. A Schlettstadtban született, Cambridge-ben meghalt Martin Bucer (1491–1551) honfitársához címzett utolsó ismert levelében – 1544. szeptember 10. – mint aktuális katonai fenyegetésről és ennek teológiai értelmezéséről (Krisztus országa eljövételének említésével) ír a török kapcsán.² Ha áttekintենek valamennyi elzászi jeles személyiség levelezését, hasonló megállapításokat tehetnénk. Ami fontos, hogy ezt a kommunikációs csatornát is tartsuk a látókörünkben akkor, amikor az Elzászba eljutó, az Oszmán Birodalommal kapcsolatos hírek nyomát kutatjuk.

Ki kell emelnünk az a tényt, hogy az információk jelentős részben szóban terjedtek, illetve az elzászi kereskedők kapcsolatain keresztül beszerzett kiadványok is meghatározó jelentőségűek voltak. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy Elzász nemességének tagjai is részt vettek a török elleni harcokban több fronton. A legismertebb példa erre Lazarus von Schwendi (1522–1583), aki V. Károly és II. Miksa császár diplomatajaként és hadvezéréként is személyes tapasztalatokkal bírt az oszmánokról.³ Emellett ugyan nem mindegyik pénzgyűjtésről – török segély: („Türcken Hiff”) – maradt fenn dokumentáció, de az elzászi települések is fizettek ilyen adót egy-egy birodalmi gyűlés után.⁴ A lakosság már csak ezért is tudott az ottomán veszélyről.

Az első mondatunkban felsorolt színterek szereplői másként és másként ábrázolták az Oszmán Birodalom térhódítását, az ott lakó népeket, a kereszténységet támadó ottomán haderőt. A nagyhatalmi politikai színtér alakítói érdekeiknek megfelelően játszották játszójukat, használva és kihasználva a török veszélyt, a török haderő jelentette szövetségesi potenciált. Ennek megfelelően egymástól eltérően értelmezték és értették a rendelkezésre álló ismereteket.⁵ Az oszmán-török muszlimok a kereszténység ellenségei voltak, így már a Rigómezei csata (1389) óta jelentős irodalom alakult ki, amely a hódítóknak a keresztényekkel szembeni különös kegyetlenségét mutatta.⁶ Ebből a szempontból a XVI. században jelentős változás a protestáns felfogás, az úgynevezett wittenbergi történet szemlélet elterjedése, amelynek alapja a *Turca Dei*

1 SAMUEL-SCHEYDER 2018.

2 BUCKWALTER 2018, 441.

3 JANKO 1871, 31–90. (Schwendi a Magyar Királyságban (1565–1567)); PÁLFFY G. 2003, 101–120.

4 1582 és 1752 közötti időkből több ilyen irat fennmaradt (Archives départementales du Bas-Rhin, Strasbourg, Série G 1440; Série H 1372) – az iratok másolatát Georges Bischoffnak köszönöm.

5 A kérdés legújabb összefoglalása a kora újkori nagyhatalmi szempontokról és arról, hogy melyik hatalom miként értette a különféle, a törökökről megjelent irodalmat Noel Malcolm tollából született: MALCOLM 2019. Különösen érdekes egy török szerző összefoglalása a kérdéssről: TIRYAKIOGLU 2015. Lásd még: MESERVE 2008.

6 Egy modern összefoglalása a kérdésnek: LEUSCHNER-WÜNSCH, hrsg., *Das Bild des Feindes*, 2013. Ebben különösen figyelemre méltó: SRODECKI 2013, 33–49.

flagellum-hit, vagyis az Isten a keresztények bűnei miatt sújtja őket az oszmán veszedelemmel. Több szerző összekapcsolja ezt a gondolatot a világvége (apokaliptikus), és az ezeréves birodalom eljövételét váró (chiliaszta) elmélettel.⁷ Az az állítás és szemlélet Strassburgban is ismert volt, hiszen egy Johann Sturm (1507–1589) akadémiajában tanuló magyar diák, Matthias Polani 1577-ben egy levelében azt írja, több jeles strassburgival arról beszélgetett, hogy a magyarok addig nem szabadulnak meg a töröktől, amíg meg nem tisztulnak bűneiktől.⁸ Itt utalunk vissza a fentiekben idézett Martin Bucer által Beatus Rhenanusnak írt levélre 1544-ben. Itt említjük továbbá meg Nikolaus Vigel (1529–1600) marburgi jogász művét, aki arról írt könyvet, hogy a török miért tudott elérni ilyen nagy sikereket a keresztény lovagok és a keresztény uralkodók ellen. A mű (*Warhafftige ursach warumb das alt Römisch Reich zertrent, und nuhn mehr in Türcken unnd Christen zertheilt...*)⁹ egy párbeszédese formában írt tudományos értekezés, amelynek résztvevői (*jurisprudencia Romana, jurisprudencia Mahometica, justitia* és maga a szerző, Vigelius) ki is mondják az okok közt a széthúzást, a bűnökkel teli életet. Ugyanakkor feltűnő az is, hogy a strassburgi „apokaliptikus-prófécia” (például Melchior Hoffmann, Katharina Zell, Ursula Jost stb.) sem a szövegeikben, sem képileg nem jelenítik meg az oszmán jelenlétet, jövődöléseik tisztán biblikus alapúak.¹⁰

A nyomtatásban, Elzászban, Freiburgban és Bázalben megjelent művek csak kis részét jelentik az úgynevezett *turcica* irodalomnak. A teljes szövegkorpusz török szempontú áttekintésére először Carl Göllner vállalkozott,¹¹ akinek bibliográfiai és tartalmi leírásai ma is alapját képezik a kutatásnak. E bibliográfia kapcsán húzzuk alá annak a szempontnak fontosságát, hogy a kiadványok ajánlásait (dedikációit) is számba veszi, vagyis arra is ad alapot, hogy a városi polgárság mecénatúrája gyakorlatából egyfajta – adott esetben a törökökkel kapcsolatos ismeretek iránti – érdeklődésre is rámutassunk. Hiszen az uralkodók, politikai szereplők (például nagykövetek) mellett előfordul, hogy a kiadvány egy-egy polgár anyagi áldozatának köszönheti létét. Göllner a XIX. században összeállított retrospektív magyar nemzeti bibliográfiára is alapozott, amely bibliográfia az utóbbi évtizedekben jelentősen gazdagodott.¹² Mi azonban kiegészíthetjük ezt a képet a modern bibliográfiák¹³ teljességére figyelve. Ezeknél a bibliográfiáknál azonban közelebb lép a tartalomhoz Almut Höfer.¹⁴ Az ő és Göllner harmadik kötetének áttekintéséből kirajzolódik az a folyamat, miként jutott el az európai közvélemény a kuriózumoktól, irrealisztikus

7 GUTHMÜLLER–KÜHLMANN, hrsg., *Europa und die Türken...*, 2000. Ebben különösen: ANDERMANN, 2000, 29–55.; SZABÓ A. 2000, 275–281.

8 ECKHARDT 1944, 4–5.; ECKHARDT 1948, 28–29.

9 Basel, sine typographo, 1580 (Göllner, *Turcica* I, Nr. 1833; VD16 V 1181.)

10 Vö. MULLER F. 1994.; MULLER F. 2017, 213–247. (*Les images visionnaires des „prophètes strasbourgeois*).

11 GÖLLNER, *Turcica* I–III, 1961–1978.

12 RMK III.; RMK *Pótlások...*, 1990–1996.; HUBAY 1948.

13 BENZING, *Strasbourg*, 1981.; MULLER J., *Strasbourg*, 1985–1986.; VD16: *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen drucke* (<https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/historische-drucke/recherche/vd-16/>)

14 HÖFERT 2003.

feltételezésektől a török és a muszlim világ népeinek leíró bemutatásán át (ruházat, étkezés, életvitel, vallás, hadsereg, hadi taktika) az egyes népek tudományos bemutatásáig. Ideértve a lakóhelyük földrajzát, vízrajzát, a népek néprajzát, írásbeliségét, kultúráját, tudományos eredményeit is.

A Bázelen, Freiburgban, Strassburgban, Schlettstadtban és Hagenauban megjelent könyvek tartalomválasztásában hasonló tendencia figyelhető meg, így most egy másfajta csoportosításban tekintjük át ezeket.

Első általános megállapításunk az, hogy a fenti bibliográfia-összefoglalások szerinti tizenöt legerterjedtebb, a témában író szerző közül Elzászban (továbbá Freiburgban és Bázelen) csupán hármuk műve jelent meg. Minden bizonnyal azért, mert a műveik száznál többször is megjelentek jelentős példányszámban, és a Rajna-vidék kereskedelme könnyen eljuttatta ezeket Elzászba is. A három legnépszerűbb szerző műveinek helyi kiadásai: Drakula apja, II. Sárkány Vlad (Vlad Dracul) a II. Murád szultánnal szövetséges havasalföldi vajda, Erdélyben 1438-ban ejtette fogságba Georgius de Hungariát (= Captivus Septemcastrensis, cca. 1422–1502). Az ő műve, a *De Turcarum moribus* töretlen olvasottságnak örvendett a XVI. század végéig. A Közép-Rajna-vidéken azonban Strassburgban jelent meg német fordításban, Christian Egenolff műhelyében 1530-ban kétszer,¹⁵ és ugyancsak kétszer Bázelen, latinul, de csak mint Theodor Bibliander népszerű szöveggyűjteményének része.¹⁶ – Ennél is népszerűbb volt a *croato-hungarus* Bartholomaeus Georgievicius (1510–1566) könyve (*De Turcarum moribus epitome...*). A szerző a középkori Magyar Királyság összeomlását eredményező Mohácsi csata (1526) után került török fogságba. Kiszabadulása után írt könyve a törökök szokásairól Bázelen négy alkalommal jelent meg,¹⁷ először Andreas Cratander örökösénél 1545-ben,¹⁸ Strassburgban Paul Messerschmidtnél (1558)¹⁹ mindkettő németül. – A harmadik európai bestseller, akit itt is kiadtak, Antoine Geuffroy (†1556), aki johannita lovagként maga is harcolt a törökök ellen. A szultán udvarát bemutató leírása latin fordításban, több más hasonló témájú művel együtt Johannes Oporinus műhelyében látta meg a napvilágot 1543-ban és 1550-ben,²⁰ és ezt követően szerepelt Sebastianus Henricpetri történeti szöveggyűjteményeiben is (ezekről alább részletesebben írunk).

15 *Türckei: Chronica, Glaube, Gesetz, Sitten...* (GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 366, 368.)

16 *Mahumetis Saracenorum principis... doctrina...*, Basel, Johannes Oporinus, 1543 (kétszer jött ki: GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 792, Nr. 793; VD16 ZV 18456; VD16 ZV 16001; RMK III, 5197.) és ugyanitt 1550 (GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 889; VD16 K 2586; RMK III, 5227.).

17 Cratander mellett Johannes Oporinus adta ki latinul (1551: RMK III, 392.), majd belekerült Antoine Geuffroy latin (Basel, Sebastian Henricpetri, 1577: RMK III, 5375.) és Nicolaus Höniger német nyelvű szöveggyűjteményébe (Basel, Sebastian Henricpetri, 1578: RMK III, 5386.) is, amelyekben az oszmán szultáni udvartartást mutatták be.

18 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 854: *Türckey oder von yetzigen Türcken kirchen gepräng, Syten unnd Leben...*

19 GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 984: *Türcken Büchlin...*

20 Műve (*Estat de la court du Grand Turc*) egy általa szerkesztett szöveggyűjteményben, több más, a törökök szokásait bemutató munkával együtt jelentek meg, Bázelen latinul. Lásd a 9. jegyzetet (GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 1833; VD16 V 1181).

Másodsorra kiemeljük azt a tény, hogy a protestáns olvasóközönség számára olyan véleményformáló szerzők, mint Martin Luther, vagy Lorenz Brenz törökkel kapcsolatos művei közül mindössze egyetlen kiadás, a strassburgi Johann Prüssé említhető, Luther *Eine heerpredig wider den Türcken...*, 1542-ből.²¹ A két szerző hasonló munkái százával voltak hozzáférhetők a könyvpiacra, az elzászi kiadások hiányát minden bizonnyal ez is magyarázza.

A továbbiakban a hagenauai, a strassburgi, a schlettstadi, a freiburgi és a bázeli nyomtatványokat a következő csoportosításban vesszük számba. Kihangsúlyozzuk azonban, hogy valamennyi műfajú írás természeténél fogva tartalmilag vegyes, vagyis a török kegyetlensége, a keresztények iránti engesztelhetetlen gyűlölete, harci felkészültsége minden írásban hangsúlyt kap. A tudományos igényű leírások is többféle műfajban íródtak, lehet például egy fiktív, egy török szultánnak tulajdonított levél egyszerre tudományos, másrészt szépirodalmi emlék. Ugyanígy a csatákról szóló tudósítások is lehetnek egyben történeti értekezések. A csoportosítás:

- A törökökkel vívott csatákról, a velük való találkozókról szóló művek, tudósítások.
- A törökök elleni harcra buzdító beszédek.
- Tudományos igényű történeti összefoglalások.
- Az iskolai retorika- és ékesszólás-tanítás során írt és felhasznált török témájú írások (*oratio, epistola*).
- Szépirodalmi emlékek (*poesis/Dichtung, elegia, Kramerlied/Bänkerlied/Reimchronik*).

I. A törökökkel vívott csatákról, a velük való találkozókról szóló művek, tudósítások²²

A török hadjáratok különbözően érintették Európának a tőlük védett vidékein élőket. A német fejedelemségektől elsősorban anyagi áldozatokat követelt, részesei a harcoknak csak azok voltak, akik keresztényi elkötelezettségből, vagy pénzért, esetleg kalandvágyból vettek részt az eseményekben. Uraikat követték vazallusi elkötelezettségüknél fogva, szolgálták előbbiek hatalmi érdekeit. Hosszabb területi elfoglaltságot, kényszerű együttélést nem éltek át még az itáliai városállamok lakói sem. Annak megfelelően, ahogy hatalmi és anyagi érdekeiket veszélyeztetve érezték, érdeklődtek a harctéren történetek iránt. Akkor persze, amikor a török már Bécsset is elérte, megkondították a vészharangokat, és a nyomtatásban megjelent különféle műfajú írások is jelezték a végveszély elközeledtét. A harctéri híradások is többféle

21 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 738.

22 Ebben a részben nem mutatjuk be a török elleni harcra szólító beszédeket, mint az *oratio* műfajában megjelent műveket, vagyis a törökök ellen vívott csaták időrendjéből kivonjuk ezeket. Külön szerkezeti egységben (buzdító beszédek, irodalmi értékű munkák) az események időrendjében vesszük sorra. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a tudományos értékű művek közt is lesznek olyanok, amelyek egy-egy nagyobb város ostromáról szólnak, vagy egy-egy hadjárat eseményeit foglalják össze.

mélységű leírásokat tartalmaztak, vagy az eseményekkel egy időben tudósítottak, vagy már a tudományos feldolgozás szintjén, az események okait is tárgyalták, jellemzően egy-két évvel a harci cselekmények után.

1440–1468. A török elleni harcok egyik európai hírnévre szert tett hőse az albán fejedelem, Kasztrióta György (Szkander bég (cca. 1410–1468). Harcairól az összefoglaló történeti munkák is megemlékeznek, külön az ő históriáját Marino Barlezio (cca. 1450–cca. 1512) tollából Strassburgban Crato Mylius 1537-ben adta ki, *De vita, moribus ac rebus gestis... Georgii Castrioti* címmel.²³

1480. Guillaume Caorsin (1430–1501), „Cantzler zu Rhodis” a sziget 1480. évi ostromának históriáját a szemtanú hitelességével²⁴ írta latinul. Művének címe: *Descriptio obsidionis Rhodii urbis*. Egy ismeretlen fordító németül adta ki először 1502-ben Strassburgban, Bartholomaeus Küstler műhelyében.²⁵ A mű címe inkább interpretáció, mintsem fordítás, hiszen azt emeli ki, hogy a hitetlen törökök a szent keresztény hitet támadják. Az eredeti címnek megfelelően Johannes Adelphus (Mülich, 1485–1523) „physicus Argentinensis”, vagyis strassburgi orvos fordította, aki maga történetíró is volt. A fordítást Martin Flach adta ki Strassburgban 1513-ban.²⁶ A fordító aztán alapul véve ezt a történetet, kibővítve újra kiadta 1513-ban több változatban. Kevésbé kibővítve Johann Knoblochnál,²⁷ majd szép metszetekkel Martin Flachnál.²⁸ Végül még ebben az évben (1513) harmadszor, egy jelentősen bővített kompilációként is napvilágot látott,²⁹ amelyben Adelphus már Caorsin történetén túl kivonatolt egy Nicolaus Sagundinus (1402–1464) szerzőséggel általa említett írást: *De origine et rebus gestis Turcarum*.³⁰ A kompiláció végére kiadta a Strassburgban 1501-ben megjelent *Die Ordnung zu Ofen wider den Türcken gemacht...* című szöveget is,³¹ amelyet egy Ruprecht Haller nevű „Bürger zu Ofen”-nek tulajdonítanak, aki vélhetően a budai Jagelló-udvarban élő azonos nevű kanonokkal azonos.

1522. Rodosz ostroma 1522-ben közel fél évig tartott és I. Szulejmán sikerével végződött. Bázelen Adam Petri kiadta Francesco Chieregati (cca. 1479–1539) pápai küldött beszédét,³² amelyet a nürnbergi birodalmi gyűlésen mondott el, jelentős részben a török veszélynek szentelve mondandóját. 1522-ben és 1523-ban Freiburg-

23 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 588.

24 LUTTRELL 1967, 145–150.

25 *Der vermaledigsten unfromen Türggen anschleg unnd fürnemen wider die heil Christenheit...* (GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 11.)

26 *Historia von Rhodis...* (GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 59.)

27 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 55.

28 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 56.

29 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 57.

30 Johannes Adelphus hivatkozik rá, jóllehet a kiváló humanista fordító Sagundinus ilyen kiadott műve nem ismert. Maga a szöveg igen, 1456-ban írta, több másolata is fennmaradt. Vö. BABINGER 1965, 198–212. Nem tudjuk, hogy Adelphus honnan másolta. Vö. BABINGER 1961, 9–52.

31 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 9, Nr. 10 – 1501-ben kétszer jelent meg Matthias Hupfuff műhelyében.

32 *Die verteuscht Oration und Werbung so Bapstlich heiligkeit...*, Basel, Adam Petri, 1522 (VD16 C 2241; HUBAY 42.)

ban egy-egy kis füzet németül hírt adott az eseményről.³³ Ezt követte a bruges-i származású párizsi kánonjogász, Jacques Fontaine (XVI. század első fele) műve a rodoszi ostromról, amely minden bizonnyal a szigetet elhagyó johanniták elbeszélésére épült.³⁴ Hagenauban, Johannes Sercerius műhelyében, 1527-ben³⁵ már Philipp Melanchthon egy, Albert von Brandenburg mainzi érsekhez írott levelével együtt jelent meg. Ebben a humanista reformátor már összekötötte az egyház megújulása szükségességének gondolatát a török veszéllyel.

1526. A középkori Magyar Királyság összeomlását eredményező Mohácsi csata (1526. augusztus 29.), mivel a császári város, Bécs immár elérhető közelségbe került a török hadak számára, nem csupán a Szent Német-Római Birodalom uralkodóit ébresztette fel, hanem komoly társadalmi visszhangot kapott. Kiadványok százaiban ecsetelték a csata lefolyását, a magyar király halálát. Az az Adam Petri műhelyében, a csata évében Bázelen napvilágot látott kiadvány³⁶ (*Hernach volgt des Bluthundts, der sich nennet ein Türckischen Keyser, gethaten...*) is sok városban megjelent. Többek közt Freiburgban, 1526-ban, Johann Wörlinnél,³⁷ és Adam Petrinél Bázelen.³⁸

1529. A török két alkalommal is közvetlenül fenyegette a császári fővárost, Bécs az elfoglalással. Az 1529-es hadjárat után a bajorok nagy történetírója, Johannes Aventinus (1477–1537) külön kiadványban fordul V. Károly császárhoz, felhíva a figyelmét az oszmán veszély komolyságára. E mű német fordítása Strassburgban, jóval a szerző halála után jelent meg Christian Müller (Mylius) műhelyében, 1558-ban.³⁹

1541. A johannita felfedező lovag, Nicolas Durand de Villegagnon (1510–1571), aki számos török fronton harcolt az oszmánok ellen (a Magyar Királyságban is), 1541-ben elkísérte V. Károly császárt algériai hadjáratára. Mint a hadjárat historikusa is ismertté vált, hiszen művét (*Caroli V. Imperatoris expeditio in Africam ad Argieram*) franciára és más nyelvekre is lefordították, a történet egyik alapvető forrásává vált. Strassburgban, 1542-ben latinul adta ki Wendelin Richel.⁴⁰

1556. Bázelen jelent meg Wolfgang Lazius (1514–1565) bécsi humanista, I. Habsburg Ferdinánd udvari történetírójának⁴¹ számos alapvető történeti munkája Bázelen jelent meg. Az egyik legfontosabb a népvándorlás korának története kibővítve a magyaroknak a Kárpát-medencébe érkezéséig (IV–IX. század). 1557-ben Johannes Oporinusként ezen dolgozott, a könyv meg is jelent 1557-ben.⁴² 1556-ban a budai pasa hadjáratot indított Szigetvár elfoglalására. A vár kapitánya, Horváth

33 *Von den grausamen unerhörten Krieg...*, Freiburg, Johann Wörlin, 1522 (VD16 V 2483); *Von der Statt Rodis wie die dem grossen Türcken vffgeben ist worden*, Freiburg, Johann Wörlin, 1523 (VD16 S 10178)

34 Vö. LUTTRELL 1968, 57.

35 *De bello Rhodio libri III...* (GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 278. Később, 1538-ban megjelent egy szöveggyűjteményben is Bázelen: GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 626.)

36 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 253.

37 VD16 B 5792

38 VD16 B 5795; HUBAY 66/b.

39 *Von den Vrsachen vnd Gegenwehr des Türckischen Krieges...* (GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 981.)

40 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 755.

41 SVATEK 2006, 1–22.

42 *De gentium aliquot migrationibus... libri XII...*, Basel, Johann Oporinus, 1557. VD16 L 849

Stancsics Márk (Stančić, 1510–1561) visszaverte a támadást, a törököknek érzékeny vereséget okozva. A győzelem európai hír volt,⁴³ Wittenbergben külön megjelentették azt a jelentést, amelyet a kapitány a császárnak írt.⁴⁴ Oporinus élve a kapcsolattal, amely Laziushoz fűzte, 1557-ben egy egylapos nyomtatványt adott ki a historikusnak Tiroli Habsburg Ferdinánd főherceg (1529–1595) 1556-os dunántúli hadjárataról. A kis nyomtatvány – *Rei contra Turcas gestae Anno M.D.LVI. brevis descriptio, cum adiecta chorographia* – latin nyelven szolgálta a török ellenes siker ünneplését.⁴⁵ Az egylapos, térképpel is megjelenített szöveg kivonata németül megjelent Adam Henricpetri egy tudományos művében 1577-ben,⁴⁶ majd latinul vált igazán ismertté a Jacques Bongars (1654–1612) francia diplomata szerkesztette szöveggyűjteménnyel, amely André Wechel vejeinél jelent meg Majna-Frankfurtban, 1600-ban.⁴⁷ A kis nyomtatvány története a megjelentetéssel nem ért véget. És itt egy jó példára derült fény abból a szempontból, hogy a hírek milyen információra alapozódtak, és arra is, hogy mennyire a személyes kapcsolatoktól függött a terjedésük. Tiroli Ferdinánd főherceg hadjáratát több kiadvány is méltatta, számunkra a fontos, hogy az Oporinus-nyomda korrektora, Johannes Heroldt (1514–1567) is összefoglalta az események történetét részben egy, a főherceget dicsőítő panegyricusban, másrészt az események párbeszédese leírásával: *Princeps iuventutis sive Panegyricus, Ferdinando Austriaco... dicatus, quo de rebus in Pannonia illa interammensi bene et fortiter gestis... Adiecimus... Turcii belli M.D.LVI. Anno gesti, dialogo descriptam*.⁴⁸ Johannes Heroldtnak (vagy a fiának) a magyar harcteret megjárta, elzászi származású katona, bajtársaival együtt beszélte el a történeteket. A fiatal Johannes Heroldt foglalta össze az események történetét: *Princeps iuventutis sive Panegyricus, Ferdinando Austriaco... dicatus, quo de rebus in Pannonia illa interammensi bene et fortiter gestis...*⁴⁹ A dialógus magyar elemzője, Kasza Péter feltárja ennek forrásait,⁵⁰ igazolja, hogy Heroldt ismerte Lazius szövegét és azt, hogy a harcokban résztvevő bázeli és elzászi katonáktól közvetlen információja is volt (Johann Jakob Hütschi, Nicolaus Bollwiller⁵¹). Ez a dialógus bekerült

43 Az európai visszhang szövegeit is összegyűjti: KASZA-SZABÓ J.–FODOR P., kiad., *Egy elfeledett ostrom*, 2016 (Horváth Stancsics Márk, Wolfgang Lazius és Johannes Sambucus szövegeivel, latinul, magyarul és angol fordításban).

44 *Historia obsidionis et oppugnationis arcis Zigeth in Ungaria...*, Wittenberg, Peter Seitz Erben, 1557 (GÖLLNER, *Tvrčica* III, Nr. 971.)

45 Rostock, Universitätsbibliothek, Rb-4220. Vö. SVATEK 2012, 237–242.

46 Adam Henricpetri, *General Historien der allernambaffigsten vnnnd fürnembsten Geschichten und Handlungen so sich bey übergabung und Ende Kayser Carols des fünfften und anfanga Ferdinanden primo Landesregierung... zugetragen*, Basel, Sebastian Henricpetri, 1577 (VD16 H 2075); majd ugyanitt 1600-ban (VD16 ZV 24632).

47 *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici...* ed. Jacobus Bongartius, Francofurtum ad Moenum, Jean Aubry, Claude Marne, 1600 (VD 16 B 6601)

48 Basileae, Johannes Oporinus, 1557 (GÖLLNER, *Tvrčica* II, Nr. 970. VD16 H 2553)

49 Basileae, Johannes Oporinus, 1557 (GÖLLNER, *Tvrčica* II, Nr. 970. VD16 H 2553)

50 KASZA 2021, 259–272.

51 Nikolaus Bollwiller (cca. 1520–1588) két testvérével, Christophal és Ludwiggal együtt volt részese a török ellenes harcoknak a Magyar Királyságban 1556-ban. Lásd KINDER VON KNOBLOCH 1882, 15–16.; BISCHOFF 1989, 171–188.; BISCHOFF 2004, 293–294.

aztán Simon Schardius (cca. 1535–1573) több ezer oldalas szöveggyűjteményébe is.⁵² Wolfgang Lazius szövegének története azonban ennél gazdagabb, és kötődik a báze-
li – így az elzászi – török kép alakításához. Igaz, a tudományos körökben. 1568-ban
ugyanis Johannes Oporinus műhelyében megjelent Antonio Bonfini (1427–1505)
Rerum Hungaricarum decades című műve, Johannes Sambucus (1534–1584) magyar
történíró sajtó alá rendezésében,⁵³ és kiegészítéseivel. Sambucus folytatta Bonfini
történeti munkáját, többek közt megemlékezik az 1566-os szigetvári ostromról is
(*Obsidio Zigethiensis*). Maga Lazius is megírta a magyar királyságbeli török harcok
történetét (*Rerum Austriacarum decades*), azonban ez kéziratban maradt. Az ötödik
decas kilencedik könyvében beszél a szigetvári győzelemről. A szöveg csak 2017-ben
látott napvilágot.⁵⁴

1562. november 24-én a Majna melletti Frankfurtban került sor II. Miksa császár
koronázására, amelyen a szultán delegációja is részt vett. Frankfurti jelenlétük, fo-
gadtatásuk és szereplésük számos kiadvány tárgya lett. Képi ábrázolásuktól kezdve
a politikai röpiratokig/pamfletekig. Strassburgban 1562 végén Jakob Frölich,⁵⁵ majd
Christian Müller⁵⁶ is szentelt ennek a követségnek (*Türkischer Botschaft*) egy-egy né-
met nyelvű leírást.

1565. Málta ostromáról és sikeres megvédéséről Strassburgban azonnal hírt ad-
tak, nem pusztán történeti műként, hanem híradásként is. 1565-ben két alkalommal
megjelent Theobald Montanus (Berger) sajtójából Francisco de Guevara *Abschrift
eines Brieffs so letzlich von Malta gekommen...* című röpirata,⁵⁷ miként sikerült Jean
de La Valette (1494–1568) nagymester ispotályos lovagjainak megvédeni a szigetet.
Az ostromról és következményeiről később is hírt adtak, mint az Bázelen egy *Neu-
we Zeitung*ban is olvasható volt 1572-ben.⁵⁸ Bazel nagy kiadói világának egy kedvelt
szerzője volt a piemonti születésű, de a Svájci Konföderációhoz csatlakozott városban
élő Celio Secondo Curione (1503–1569). Az itteni egyetem retorikatanáraként aktív
publicisztikai tevékenységet is kifejtett, aktívan gyakorolva a *pasquillus* műfajt. Kiváló
latin és német stílusa miatt is kedvelték. A máltai ostromról latinul⁵⁹ és németül⁶⁰ is
kiadta az eseményeket értékelő művét (*De bello melitensi historia*), a védelem vezetőjé-
nek, La Valettének egy levelével együtt.

52 *Historicum opus, in quatuor tomos divisum...*, Basel, Henrich Petri, 1574 (VD16 S 2278), vol. II, 1816–1839.

53 VD 16 B 6594

54 KASZA 2017, 89–117. Forrásait is elemezte: KASZA 2018, 417–443. Vö. KASZA 2019, 229–237.; KASZA 2021a, 201–217.

55 GÖLLNER, *Tvrčica* II, Nr. 1037.

56 GÖLLNER, *Tvrčica* II, Nr. 1078.

57 GÖLLNER, *Tvrčica* II, Nr. 1071, Nr. 1075.)

58 Samuel Apianus nyomdája adta ki: GÖLLNER, *Tvrčica* I, Nr. 1608.

59 *De bello Melitensi historia...*, Basileae, Johannes Oporinus, 1567 (GÖLLNER, *Tvrčica* II, Nr. 1212.)

60 *Neuwe und warhafftige Historien...*, Basel, Bartholomaeus Franck, 1567 (GÖLLNER, *Tvrčica* II, Nr. 1213.)

1566. I. Szulejmán szultán 1566-ban nagyszabású hadjáratot vezetett a Magyar Királyság ellen, halála is itt, Szigetvárt érte. Külön bibliográfiai füzet azoknak a híradásoknak a felsorolása, amelyek ezen hadjárat várostromait külön-külön mutatták be az európai olvasóknak. A Strassburgban 1566-ban megjelent *Neuwe Zeitungok* közül kettő adott hírt magyar várak küzdelméről. Peter Hug a komáromi,⁶¹ Theobald Berger (Montanus) pedig a gyulai⁶² várostromról adott hírt. Bázélben Samuel Apianus viszont a harcok általános leírását szerepeltette *Neuwe Zeyttung*­jában (1566).⁶³ Azonban a tudományos *echo* sem maradt el. Pietro Bizzarri (1525–1586), a perugiai protestáns lett történétíró, aki életében számos helyen időzött, a német fejedelemségekben, Angliában és Antwerpenben (Justus Lipsius humanista környezetében). Szulejmán harcairól a Magyar Királyságban olaszul jelent meg könyve Lyonban (1569), ennek latin fordítása Bázélben 1573-ban Sebastian Henricpetrinél.⁶⁴ Alfonso Ullua (1529–1570) Velencében élő spanyol történétíró, a francia király kémje, akit halálra ítélték és a börtönben halt meg, számos történeti művet publikált, Szigetvár ostromáról is (1566), ahol Szulejmán szultán is meghalt. Sebastian Henricpetri 1578-ban németre fordítva adta közre munkáját a Magyar Királyságban 1564 és 1573 között zajlott harcokról.⁶⁵ Göllner több szerzőre hivatkozva állítja, hogy a fordítás számos részében Bizzarri *Pannonicum bellum*-ából való szöveget közöl németül, nem Ulloa könyvét követi az egyes események bemutatásában.

1570–1571. Ciprus elfoglalása Lala Musztafa (1500–1580) által nem csupán a Velencei Köztársaság vesztesége volt, hanem egész Európáé. Christian Müller (Mylius) külön híradással volt Elzász számára erről a szomorú eseményről: *Wie die Türck die Statt Nicosiam in Cypern dises verlauffenen 1571. Jar eingenommen....*⁶⁶ Ez után a rossz hír után azonban jelentős keresztény, velencei és császári győzelemről olvashattak a környék német polgárai. A velencei–török háború történetének tudományos feldolgozásai közül Elzász közönsége leginkább Pietro Bizzarri *Cyprium bellum...* című művéből tájékozódhatott.⁶⁷ Ezt a történetet is bemutatja, de már a lepantói győzelemről is beszámol – ellenőrzött adatokkal a haderők állapotáról – Giovanni Pietro Contarini (1549–1605). Latinul Bázélben, 1573-ban kiadott⁶⁸ munkáját még abban az évben a Magyar Királyságból származó Georg Henisch (1549–1618) fordította németre: *Historia von dem krieg, welchen newlich der Türkisch Keiser Selim der ander wieder die Venediger erreget hat* címmel.⁶⁹

61 GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1191

62 GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1196.

63 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 1192.

64 *Pannonicum bellum...* (GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1613.)

65 *Beschreibung des letzten Ungerischen Zugs...* (GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1696.)

66 GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1488.

67 Basel, Sebastian Henricpetri, 1573 (GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1611.)

68 *Historia de bello nuper Venetis a Selimo II. Turcarum imperatore illato...*, Basileae, Petrus Perna, 1573 (GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1616)

69 Basel, Peter Perna, 1573 (GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1617; RMK III. 628.); vö. PERINI 2002, 185–186.

1571. A Lepantói csatáról a kortárs értelmiség tudós beszámolója mellett a nagyközönségnek szóló hírek is megjelentek. Samuel Apianus egy *Neuwe Zeittung* számot szentelt a győzelem laudálásának, 1571-ben Bázelenben.⁷⁰

1591/1593–1606. A Magyar Királyságban és Erdélyben lezajlott úgynevezett tizenöt éves háború európai dimenziót kapott, hiszen a császári seregekben számos itáliai, német, vagy éppen francia szolgált. Freiburgban a nagyobb hadjáratokra reagálva (1593) azonnal meg is jelent egy hírlevél, *Türckische, Moscowiterische, Tartarische zeitung von allen erbärmlichen und schrecklichen Thaten...* címmel.⁷¹ Később kiterjedt híradó hálózatok működtek már a háború végére, a békéről (Bécsi béke, 1606) Johann Carolus bécsi tudósítóval is rendelkező strassburgi folyóirata, a *Relation aller Fürnemmen und gedenckwürdigen Historien*⁷² is tudósított. De az események folyamatáról is jelentek meg kisebb rölapok, pamfletok, piaci versmondóknak szánt, ritmikus prózában írt énekek; de ezt már szépirodalmi emlékként értelmezzük.

Kifejezetten azonban erről a háborúról írt Matthäus Dresser (1536–1607), a lipcsei egyetem professzora latinul. Johann Heinrich Rottmann „Pfarherr zu S. Aurelien allhie” (vagyis Stassburgban) fordította németre, és Bernhard Jobin műhelyében látott napvilágot (1595) *Treuhertzige Hochzeittige Vffmunterung... rewlosen Christenheit zu heutigem Türcken Krieg...*⁷³ címmel. Ez az utóbbi írás, amellyel, hogy tájékoztat a Magyar Királyságban folyó küzdelemről, egyben buzdítás a török elleni harcra, vagyis *adhortatio* (*Vffmunterung*).

II. A törökök elleni harcra buzdító beszédek

Az európai török kép egyik meghatározó műfaja az ellenük való harcra buzdítás. Retorikailag megformált beszédekben (*orationes exhortativae*), vagy politikai szereplőhöz írott levelekben (*epistolae*) főként olyan szerzők, akik vitathatatlan információkkal bírtak a kereszténység ellenségéről, illetve megkérdőjelezhetetlen tekintélyei voltak koruknak. Így a szövegeket a döntéshozók éppúgy komolyan vették, mint azok, akik olvasták, vagy akiknek felolvasták ezeket.

A török európai előrenyomulása miatt Hunyadi Mátyás, magyar király (1458–1490) sürgette egy olyan nemzetközi találkozó létrejöttét, ahol a pápa egyeztetni a tennivalókat az európai uralkodókkal. 1459 nyarán Mantovában jöttek össze a követek és II. Pius pápa (1458–1564). A német követek a török elleni hadjárat helyett a magyar király trónfosztását kérték a pápától. Természetesen nem mulasztották el ecsetelni a török veszélyt sem. A beszédek közül néhány megjelent nyomtatásban Johann Grüninger strassburgi műhelyében is *Orationes tres contra Turcos* címmel.⁷⁴ Kettőt ezek közül a kiváló humanista rétor, Francesco Filelfo (1398–1481) mondott el, egyet pedig Enea Silvio Piccolomini (II. Pius pápa, 1405–1464).

70 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 1485.

71 Erstlich gedruckt zu Freyburgk im Jahr 1593 (sine loco: VD16 ZV 15081; HUBAY 327).

72 Cf.: WEBER J. 1992, 257–265.; WEBER J. 2006.

73 GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 2028, HUBAY 348.

74 GW M2806410; ISTC i000069700

A krakkó és a budai Jagelló-udvarban ismert Filippo Buonaccorsi (Callimachus Experiens, 1437–1496) pontosan ismerte a török veszély mértékét. Ő az, aki megírta I. Ulászló lengyel (1434–1444), magyar király (1440–1444) történetét,⁷⁵ azét a királyét, aki a Várnai csatában halt meg a török ellen harcolva. Ezután írta meg a *De bello Turcis inferendo oratio* című munkáját, amelyben az európai kortársaknak részletezi az oszmán hódítás jelentette veszélyeket. Hagenauban ez a mű 1533-ban jelent meg Johann Setzer örökösénél.⁷⁶

1510-ben az augsburgi birodalmi gyűlésen XII. Lajos francia király követe, Louis Hélian (XV–XVI. század fordulója) az oszmán veszély, és az ellenük folytatandó harc elhanyagolásával vádolta a Velencei Köztársaságot, beszéde (*De bello suscipiendo adversus Venetianos et Turcas oratio*) először Augsburgban jelent meg 1510-ben,⁷⁷ de közvetlen utána Mathias Schürer strassburgi műhelyében is.⁷⁸

Az 1518. évi birodalmi gyűlésen, Augsburgban hangzott el kettő beszéd a pápa anyagi segítségkérésével kapcsolatosan (*pro* és *contra*), amelyet az oszmánok elleni harchoz kért. Az egyik szerzője Thomas de Vio (1469–1534), a pápa küldötte, a másik, Ulrich Hutten egy bolognai iskolatársa, a königsbergi jogász humanista, Friedrich Fischer (cca. 1464–cca. 1529). A két beszédet tartalmazó kis kiadvány Lazar Schürernél jelent meg Schlettstadtban (a nyomtatvány szerint „Utópiában”), 1519-ben.⁷⁹ Rögtön megjegyezzük, hogy a pápának nyújtandó segítség tárgyában több beszéd is elhangzott, és ezek közül néhány meg is jelent Bázelen. Johannes Frobenius 1518-ban kiadta Riccardo Bartolini (1470–1529) összefoglalásában a német rendek véleményét Thomas de Vio beszédéről (*Responsio Principum Germaniae data... legatis... Leonis X*).⁸⁰

Martin Luther számos művében értelmezte a törökök jelentette veszélyt, azonban emellett, hogy a keresztényeknek a bűneiktől való megszabadulást alapvető fontosságúnak látta az oszmánok jelentette büntetéstől való megszabadulásban, a másik alapvető tanácsa az összefogás volt. A második buzdító prédikációja (*Heerpredig*) 1530-ban jelent meg először. Johann Prüss strassburgi kiadásában 1542-ben, *Eine heerpredig wider den Türcken* címmel.⁸¹ Nem lehet azonban kétségünk afelől, hogy akár Luther, akár Johann Brenz, egyébként Elzászban ki nem adott, de számos kiadást megélt török ellenes, vagy törökkel kapcsolatos írásai elterjedtek voltak ezen a területen is.

75 *Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi*, Augustae Vindelicorum, Sigismund Grimm, 1519. (GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 123.)

76 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 494.

77 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 40.

78 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 41.

79 *Orationes duae...*, Schlettstadt (Sélestat), Lazar Schürer, 1519. GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 128. nem foglal állást, hol található „Utopia”; BENZING, *Strasbourg*, 1981, Nr. 1434. és MULLER J., *Strasbourg*, 1985–1986, 205, Nr. 290. Matthias Schürernek tulajdonítja, és strassburgi kiadványként azonosítja. A szöveg genezisének leírását, a szereplők azonosítását és a nyomtatvány kiadási helyének meghatározását elvégezte BURCKEL 2018, 237–238., 303: Annexe 2, Nr. 5.

80 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 92.; VD16 B 572

81 GÖLLNER, *Tvrca* I, Nr. 738.

Érdekesnek mondható kiadástörténeti jelenség, hogy a bázeli kiadók milyen sok *exhortatiót* adtak ki, igaz, jellemzően latinul, és többnyire a kor legnagyobb tudósait, legismertebb humanistáit megszólaltatva.

Erazm Ciołek (1477–1522), a lengyel Jagelló királyok diplomatája, Palacka (Płock) püspöke I. Miksa császár utolsó birodalmi gyűlésén (1518) királya, I. Jagelló Öreg Zsigmond (1467–1548) nevében mondott el egy beszédet, amelyben a választófejedelmeket a török elleni összefogásra buzdította. Ezt kiadták Augsburgon⁸² kívül Bázelen, Pamphilius Gengenbach műhelyében,⁸³ utóbbi Rotterdami Erasmusnak ajánlva jelent meg.

Az 1518. évi birodalmi gyűlés alkalmával is jelentek meg olyan német nyelvű kinyomtatványok is, amelyek szélesebb közönségnek szóltak, mintegy háttérismereteket adva a polgároknak, miről is tárgyalnak a fejedelmek a falakon belül. Ilyen kiadvány volt a *Das ist ein anschlag eins zugs wider die Türcken und alle die wider den Christlichen glauben seindt...* című is, amely Bázelen Adam Petri műhelyéből került ki 1518-ban.⁸⁴

A protestantizmus történetében jelentős esemény az 1530 nyarán megnyílt birodalmi gyűlés Augsburgban. Az ilyen eseményeken a vitázó felek már éltek a nyomtatott könyv jelentette előnyökkel, kisebb kiadványokat osztogattak a résztvevőknek. Rotterdami Erasmus (1466–1536) írása, érvelése a török elleni harc megindítása mellett volt az egyik ilyen kis kiadvány. 1530-ban ezt (*Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo*) öt helyen is kiadták,⁸⁵ megjelent Frobenius bázeli műhelyében is.⁸⁶

Szulejmán sikertelen, 1529-es bécsi ostroma után írta Georg Agricola (1494–1555) latinul azt a beszédet, amelyben I. Ferdinánd magyar királyhoz (1526–1664) fordult, és biztatta az Oszmán Birodalom elleni küzdelemre. Bírálta egyben Szapolyai János magyar királyt (1526–1540), amiért az a törökkel működik együtt. A beszéd német fordításban (Lorenz Wermann, egy polgár) 1531-ben jelent meg Nürnbergben,⁸⁷ majd 1538-ban latinul, Bázelen, Frobeniusnál.⁸⁸ Nem tudjuk, miért éppen ebben az évben, talán azért, mert a két megválasztott⁸⁹ magyar király (akik az ország más és más területén uralkodtak és harcoltak egymással) a Váradai békeszerződéssel, 1538. február 24-én békét kötöttek (bár azt gondoljuk, hogy meglepő lenne, ha Bázelen ennyire részletesen követték volna a Magyar Királyságban zajló küzdelmet). Az is elképzelhető, hogy Frobenius is élni kívánt a török téma jól eladhatóságával, hiszen

82 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 98.

83 *Oratio... in celeberrimo Augustensi conventu... nomine ... regis Poloniae Sigismundi habita...* (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 97.)

84 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 109.; VD16 D 154 – GÖLLNER további különféle nyelvű kiadásait is felsorolja.

85 Bazel után Bécsben, Párizsban, Kölnben és Antwerpenben (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 372–375).

86 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 371.

87 *Oration: anred und vermanung... von kriegszrüstung und beerzug wider den Türcken...* (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 408.)

88 *Oratio de bello adversus Turcas suspiciendo...* (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 617.; HUBAY 165.)

89 I. Ferdinánd megkoronázása alkalmával Székesfehérváron Caspar Ursinus Velinus (cca. 1493–1539), császári udvari humanista mondott beszédet, amelyben a királyt intette a török ellenes harcra. A beszéd Johannes Hervagiusnál is megjelent Bázelen 1528-ban: *Oratio habita in Alba Regali...* (VD16 U 365; HUBAY 91.)

ebben az évben jelent meg Bázelen Thomas Platerusnál egy több ilyen beszédet tartalmazó gyűjteményes kötet.

A „lengyel Démoszthenész” nevet ékesszólásával, retorikai képességeivel kiérdemlő kalandos életű katolikus pap, a historikus Stanisław Orzechowski (1513–1566) 1543-ban a lengyel nemesség és a király figyelmét hívta fel lengyel nyelvű beszédében a török veszélyre (*De bello adversus Turcas suscipiendo...*). A latin szöveg a szerző másik két beszédével együtt jelent meg Bázelen, Johannes Oporinus műhelyében, 1551-ben.⁹⁰ A kis kötetben szereplő másik két beszéde a cölibátussal és a házasság teológiai és egyházfegyelmi kérdéseivel foglalkozik. A furcsának tűnő kötet szerkesztést a szerző magánélete magyarázza. A megjelenés évében ugyanis megnősült, sőt a botrányt fokozandó, kálvinista lett. Az esettel több egyházi fórum foglalkozott, a pápa előkészítette a kiátkozását, az esetet napirendként a tridenti zsinatra is javasolták (azonban ott nem tárgyalták). Az értelmiségi körökben ez a botrány érdekes volt, és ennek révén a török kérdés is újra figyelmet kapott.

A bibliográfiák ezt a gyűjteményes kötetet⁹¹ a protestáns ellenességéről ismertebb kardinális, a carpentasi püspök Jacopo Sadoletto (1477–1547) nevével rögzítik, valóban, az ő beszédével kezdődik. Valójában ezt a könyvet a tudományos török képek közt is felsorolhatnánk, hiszen jól szerkesztett mű. Időrendben a XVI. század első harmadának jelentősebb eseményeit követi, a harcra buzdítástól kezdve kitérnek a szerzők az oszmán hadak leírására, az ott élő népek rövid jellemzésére és arra a kérdésre is, miként élnek a keresztények az általuk elfoglalt területeken. Sadoletto ezt a beszédét⁹² XII. Valois Lajos francia királyhoz (1498–1515) intézte, ambicionálva őt, hogy ne csupán Velence ellen harcoljon, hanem csatlakozzon a pápa török ellenes terveéhez. Az övéhez hasonlóan a Bázeli egyetem teológus tanára, a Bernben elhunyt Otto Brunfels (1488–1534) is ismert volt *De bello Turcis inferendo... ad christianos principes oratio* című művéről,⁹³ amely egy általános felhívás a kereszténység védelmére. Jacques Fontaine-nek a rodoszi ostromról szóló írásáról már volt szó, itt *epistola* formában⁹⁴ közölték. A leuveni humanista – aki információit a törökkel kapcsolatban többet közt Oláh Miklós (1493–158) esztergomi érsektől szerezte –, Petrus Nannius (Nannick, 1496–1557) *exhortatióját Declamatio, de bello Turcis inferendo* címmel Leuvenben adta ki 1536-ban.⁹⁵ Az 1538-as bázeli gyűjtemény ezt az editiót vette át.⁹⁶ Juan Luis Vives (1493–1540) török tárgyú írásairól a tudományos művek számbavételekor bővebben írunk, itt megemlítjük, hogy a török hódoltságban élni kényszerülő keresztények sorsáról írt műve (*De vita christianorum sub Turca opusculum*), zárja a harcra buzdító beszédeket tartalmazó könyvet.

90 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 909.

91 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 626.; VD16 S 1248.

92 *De bello Turcis inferendo oratio...* (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 626. – önállóan is megjelent 1510 körül: GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 626.)

93 VD16 B 8467

94 *De Rhodi expugnatione epistola [Ad Adrianum pontificum maximum epistola ...]* VD16 F 1840. Vö. még GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 183 (1523), Nr. 224 (1524).

95 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 575.

96 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 626.; VD16 N 78

III. Tudományos értékű történeti összefoglalások

Ha a törökökkel kapcsolatos tudományos értékű kiadványok körét vizsgáljuk a megjelenés helye szerinti eloszlásban, akkor a Közép-Rajna menti városok közül Bázeli egyértelműen győztesként kerül ki. Áttekintésünkben azonban követjük a történelmi események időrendjét is, kiemeljük a legjelentősebb szerzőket, és rögtön rögzítjük, ha a mű bármilyen nyelven megjelent akármely városban. Külön ki kell térnünk azonban a bázeli kiadók stratégiájának jellemzésére, illetve a kiadványkört úgy is csoportosítjuk, jellemezzük, hogy melyek azok a tudományos munkák, amelyek a történetek rögzítésén túlmenően leírják a törökök vallását, vagy éppen jogrendjét. A történeti irodalmon belül pedig megkülönböztetjük az egyes eseményekről szóló irodalmat – ezeket már a kiemelt történésekre vonatkozó információk között említettük is –, az átfogó históriákat, illetve egy feltűnő kiadványkört, a szöveggyűjteményeket. Ezek közül ugyanis számos jelent meg latinul és németül is Bázelen, mutatva az Oszmán Birodalom iránti információigény folyamatos jelenlétét.

1453 az európai történelem egyik fordulópontja, Konstantinápolyt elfoglalta II. Mehmet (1432–1481). A nyugati hódításait a Magyar Királyság határán, Nándorfehérvárt (a mai Beograd), 1456-ban a Hunyadi János (cca. 1407–1456) vezette, a balkáni népekből álló sereg állította meg. A minden ellensége szemében nagy tekintéllyel, széles kulturális és tudományos látókörrrel bíró szultán leveleinek kiadása népszerű olvasmány volt a Török Birodalomról, egyben forrása a kutatásoknak. Húsz kiadását ismerjük ősnymtatványként,⁹⁷ majd utána is számos *editiót* megélt. Sok nyelvre le is fordították, a levelek tartalmi elemeiből különféle irodalmi műfajok darabjai is táplálkoztak.⁹⁸ A levelek (*Epistolae Magni Turci...*) közreadója Laudivio de Vezzano (Zacchia, XV. század), akinek munkáját sokan átvették, jegyzetekkel egészítették ki.⁹⁹ 1510-ben Johann Grüniger Strassburgban külön kiadta az ispotályos lovag Laudivius előszavát, amelyet a levelekhez írt.¹⁰⁰ Ebben az évben a kiadást Johann Schott is megismételte, az egyébként apokrif levelek egy részét is publikálva.¹⁰¹ Az *epistolae Magni Turci* megjelentek ezt követően Hagenauban 1528-ban, Wilhelm Seltz műhelyében is.¹⁰²

Egy, a muszlimokkal való tudományos (teológiai) korai vitát, pontosabban a hit-tételek bemutatását Strasburgban jelentette meg Alphonsus de Spina (1412–1495), az élete végén thermopüli püspöknek kinevezett ferences szerzetes a keresztény hit ellenségeiről írt munkáját (1471), melynek egy fejezete a mohamedánokról szól (*Fortalitium fidei contra fidei christianæ hostes*).¹⁰³ A mű hamarosan Bázelen is sajtó alá került (1475),¹⁰⁴ és összesen hat ősnymtatvány-kiadása ismert.

97 MALVADI 2020, 129–149.

98 Csak egy példa Ludovico Dolce. Vö. FRIEDRICHS 2000, 333–344.

99 Vö. BABINGER 1960, 1–43.

100 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 42.

101 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 43.

102 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 298.

103 Johann Mentelin, nem 1471 után (ISTC ia00539000)

104 Bernhard Richel, 1475 (ISTC ia00540000)

Műfaji szempontokból nehéz besorolni Juan Luis Vives (1493–1504) törökökkel kapcsolatos írásait. Vives strassburgi jelenléte szorosán kötődik a szerveződő *academia*hoz, vagyis Johann Sturm azon törekvéséhez, hogy egy, az ókori és keresztény műveltségre alapozott ékesszólás-tanításon keresztül neveljenek, terjesszék ki a keresztényi erkölcsöt és mélyítsék el a hitről szóló ismereteket. A spanyol humanista *De ratione studii puerilis* című írásában¹⁰⁵ kifejtett pedagógiai elvek összecsengtek Strassburg város szabályaival *de subventione pauperorum*. Vives másik művében (*De communiōe rerum*) ezzel kapcsolatos elvárásokat is megfogalmaz,¹⁰⁶ többek közt a városok vezetőit is inti erre a feladatra.¹⁰⁷ Tehát a törökökkel kapcsolatos művének megjelenése előtt is ismert – és több tekintetben népszerű – volt már az ő szemlélete Strassburgban. De Vivest, a strassburgi közösségbe igazán Kaspar Hedio (Heyd, 1494–1552) – aki Sturm közvetlen munkatársa volt – vezette be. Többek közt fordításával: *Wie der Türck die Christen haltet so under im leben ... Sampt der Türcken Ursprung fürgang und erweiterung biss auff den heüttigen tag*,¹⁰⁸ amely mű kiadása egyben jól mutatja, az *academia* tanárai a török veszélyt komolyan veendő dolognak tartották. Vivesnek ez az írása latinul először 1529-ben Antwerpenben, majd 1538-ban jelent meg a már – az *exhortatióknál* – bemutatott gyűjteményes kötetben, Bázelen.¹⁰⁹ Vives azonban a sturmi oktatási elképzelések mellett egy másik humanista hagyományt is folytatott. Rotterdami Erasmus szellemében az egyetemes béke megteremtésének szükségességét hangsúlyozza. Bázelen jelent meg Leo Judaeus (1482–1542) fordításában *Ein gar Schön jaa nit minder nutzlichs Büchlin... Wohar Eintrechtikeit und ouch zwitracht des die welt voll ist komme unnd erwachse* című munkája,¹¹⁰ amelyben egyes keresztény uralkodók politikájában az Oszmán Birodalommal való szövetkezést helyteleníti.

A strassburgi tudományos könyvpiac két szereplőjét, Mario Barleziót és Johannes Adelphust már bemutatuk az albán hőssel (Kasztrióta György), illetve a rodoszi csatával kapcsolatosan. A XVI. század egyik legnépszerűbb összefoglaló műve az Oszmán Birodalom történetéről az olasz nyelvű tudományos irodalom egyik ünnepepelt humanistájának, Paolo Gioviónek (1483–1552) tollából származik. Az 1531-ben először Rómában¹¹¹ megjelent mű számos latin és más vulgáris nyelvű kiadásban jelent meg. Wendelin Rihel a művet Franceso Nigro Bassiante latin fordításában adta ki 1537-ben.¹¹² A német fordítás – Heinrich Pantaleon munkájaként – később,

105 Strassburgban is megjelent Vives *Opuscula aliquot vere catholica* című kötetében (Argentorati, Peter, Schöffler, 1530).

106 Strassburgban ez németül került ki a sajtó alól: *Von der gemeynschaft aller dingen...* übersetzt von Hans Schweintzer... Strassburg, Jakob Cammerlander, 1536.

107 Vives hatását a német humanista, illetve pedagógiai gondolkodásra elemzi BRIESEMEISTER 2004, 310–315.

108 Neulich durch D. Caspar Hedion verteutschet... Strassburg, Balthasar Beck, 1532 (GÖLLNER, *Türccica* I, Nr. 448.; HUBAY 150.)

109 *De vita christianorum sub Turca opusculum* [= *Quod misera esset vita christianorum sub Turca*], Antwerpen, Michael Hillenius, 1529: GÖLLNER, *Türccica* I, Nr. 329. – Bazel 1538: GÖLLNER, *Türccica* I, Nr. 626.; VD16 V 1815

110 Basel, Wolf Friess, 1536 (GÖLLNER, *Türccica* I, Nr. 601.); vö. PERINI 2002, 182–184.

111 GÖLLNER, *Türccica* I, Nr. 413.

112 *Turccicarum rerum commentariis...* (GÖLLNER, *Türccica* I, Nr. 596.)

1564-ben jelent meg Heinrich Petri és Peter Perna közös kiadásaként Bázelen.¹¹³ Fontos lépés volt a muszlim világ tudományos megismerésében a Korán német fordításának a kiadása. A fordító a németalföldi karthauzi szerzetes, Karthauzi Szent Dénes (Denis van Rijckel, Dionysius Carthusianus, cca. 1402–1471), akinek művét (*Alchoran: das ist, des Mahometischen Gesetzbuches, und Türkischen Aberglaubens ynnhalt und ablänung*) Strassburgban 1540-ben Johann Schott jelentette meg.¹¹⁴

Ugyancsak Johann Schott műhelyében 1540-ben jelent meg egy Heinrich Eppendorff (1496–cca. 1551) által fordított, szerkesztett kötet. Az egykor Erasmus környezetéhez tartozó humanista Petrus Nannius, Juan Luis Vives, Jacques de Fontaine és Paolo Giovio írásaiból válogatott szöveghelyeket, és fűzte azokat egységes szerkezetbe.¹¹⁵ Strassburgban megjelent egy jelentős, eredeti mű is, Wolfgang Drechsler (XVI. század) tollából, *De Saracenis et Turcis Chronicon* címmel, egy kiadásban Johannes Galensis (of Worcester, XVI. század) egy jóslatával, *De origine et progressu et fine Mahometi et quadruplici reprobatione*.¹¹⁶ Drechsler műve megjelent később Bázelen is Celio Secondo Curione (1503–1569) több művével együtt latinul Johannes Oporinusnál (1568).¹¹⁷

A tudományos művek számbavételekor ki kell térni arra a jelenségre is, hogy a bázeli és elzászi kiadók a muszlim hittal kapcsolatban csak a történetíróktól informálódtak leginkább, kifejezett teológiai elemzés a törökök hitéről kevés volt. Viszonylag pontos ismereteket közöltek azok a művek, amelyre a *Turca Dei flagellum* történetfilozófiai elvvel kapcsolatban említettünk.

1542-ben Nicolaus Brylinger bázeli officinájában jelent meg egy, a korban nagy hatású mű Theodor Bibliander tollából. A mű címében elmondja tartalmát, annak okát keresi, hogy miért sikeres a török a keresztények ellen, milyen bűnöket követtek el az utóbbiak, hogy ezzel Isten haragját magukra vonták (*Ad nominis christiani socios consultatio, qua nam ratione Turcarum dira potentia repellit possit ac bedat a proprio christiano...*).¹¹⁸ A szerző orientalista, főként hebraista tekintély volt a maga korában. Robert of Ketton (Rodbertus Ketenensis, XII. század) arab–latin Korán-fordításának felhasználásával kiadta a Korán szövegét, sok más, a szeracén hittal kapcsolatos munkával együtt.¹¹⁹

Egy évvel a *Consultatiót* követően jelent meg immár Johannes Oporinusnál Johannes Kantakuzenos (XI–XII. század) muszlimokról írt műve Rudolf Gwalther (1519–1586) helvét hitvallású lelkész fordításában (*Contra Mahometicam fidem Christiana et orthodoxa assertio...*).¹²⁰ Ezzel a bázeli könyvpiacról a korai (XII. századi) vallási kritika éppen úgy megjelent, ahogy megismerhetőek voltak a XVI. századi felekezetek álláspontjai is.

113 *Von der Türkischen Keyseren härkommen, anfang unnd Regiment...* (GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 1051.)

114 VD16 D 1864

115 *Türkischer Keyser Ankunft, Krieg und Händlung...* (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 661.)

116 Strassburg, Jakob Frölich, 1550 (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 891.; VD16 D 2654 – VD16 J 803.)

117 GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 1237.

118 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 718.

119 *Mahometis Saracenorum principis... doctrina...*, Basel, Johannes Oporinus, 1543 (kétszer jött ki: GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 792, Nr. 793; VD16 ZV 18456; VD16 ZV 16001; RMK III, 5197.) és ugyanitt 1550 (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 889; VD16 K 2586; RMK III, 5227.).

120 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 802.

De megismételjük, hogy a legtöbb tudományos ellenérv a muszlim hittet szemben, a török és mohamedám szokások, népek bemutatása az általánosságban történeti műnek nevezhető kiadványokból volt leginkább megismerhető. Ezek közül voltak, (1) amelyek kifejezetten a török uralkodóról szóltak, (2) megjelentek általános történeti művek, amelyekben hosszabb időszakokat tárgyaltak (az egyes események kapcsán írt műveket már fentebb számba vettük), és nagy népszerűségnek örvendtek az olyan (3) szöveggyűjtemények, amelyek a törökökkel kapcsolatos legnépszerűbb európai leírásokat tartalmazták. Ezek latinul és németül is napvilágot láttak.

Első pillantásra talán furcsa Erasmus titkárának, La Fontaine egyik inspirálójának, a kalandos életű, végül börtönben eretneknek ítélve meghalt kanonoknak, Gilbert Cousinnek (1506–1572) *Brevis admodum totius Galliae descriptio* című munkáját mostani tanulmányunkban idézni. Azonban I. Ferenc nagyhatalmi politikájában a török szultán, Szulejmán fontos helyen szerepelt, így talán nem véletlen, hogy a mű 1552. évi kiadásában külön fejezet szól az oszmán uralkodókról.¹²¹

Nicolas de Moffan (XVI. század eleje) könyve *Soltani Solymanni Turcarum Imperatoris horrendum facinus...*¹²² címmel az oszmán trónöröklés kegyetlen oldalát mutatja be az európai olvasónak. Nevezetesen azt, hogy a szultán kénytelen ő maga a számos ágyasától született gyermekek egy részét meggyilkol(tat)ni. A könyvben előkerül Hürren Szultána (1502–1558) alakja is, aki a mai napig irodalmi és zenei művek ihletője. Moffan könyve francia, német és olasz fordításokban is ismertté vált.

A bázeli kiadású, a törökökkel kapcsolatos általános történeti művek közül már többet említettünk egy-egy szerző (Paolo Giovio, Celio Secondo Curione), más műfajú írásai kapcsán. Curione művét (*Sarracenicæ historiae libri III.*) azért is, mert Wolfgang Drechsler munkájával együtt is megjelent. Külön kiadásként azonban napvilágot látott egyszer Oporinusnál (1567) latinul,¹²³ és egyszer németül (*Sarracenische Geschichte...*) Sebastian Henricpetri gondozásában, 1580-ban.¹²⁴

Utóbbi kiadó tudománytörténetileg is jelentős műveket adott ki olyan területek török elfoglalásáról, amelyeket az európai közvélemény még a magyarnál is kevésbé méltatott figyelemre. 1578-ban jelent meg németül a *Walachischen Krieg*, amely Havasalföld és Moldva küzdelmeit mutatja be. A szerzők, Leonard Gorecki (1500–1599) és Jan Łasicki (1534–1602) latin nyelvű, számos megelőző történeti munkát felhasználó művét Nicolaus Höniger (1548–1598) fordította németre.¹²⁵

A Tübingeni Egyetem történészprofesszora, Martin Crusius (1524–1607) összefoglalása a török hódoltságban élő görögök történetéről ma sem eléggé méltatott mű. Pedig bemutatja, hogy az ókori görög hagyományokat ápoló, az abban az örökségben benne élő emberek miként menekültek az ortodox egyház védőszárnyai alá, és felejtették el közben saját, kereszténység előtti hagyományait is.

121 Basel, Johannes Oporinus, 1552 (GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 920.)

122 Basel, Johannes Oporinus, 1555 (GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 945.)

123 GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1211.

124 GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1720.

125 Basel, Sebastian Henricpetri, 1578 (GÖLLNER, *Tvrca* II, Nr. 1694.)

A *Turcograeciae libri octo* Henricpetrinél latinul jelent meg 1580-ban.¹²⁶

A szöveggyűjteményekről való mondandónkat részben ez utóbbi témához kötődő megjegyzéssel kezdhethjük. 1556-ban ugyanis Johannes Oporinus kiadott egy olyan, főként görög szövegek latin fordításait tartalmazó kötetet a zürichi lelkész, Conrad Clauser (cca. 1515–1611) gondozásában, amelyek a törökök eredetéről, és a történetükről (*De origine et rebus gestis Turcarum*) szólnak a XV. század végéig.¹²⁷ A 26 ebben a kötetben összegyűjtött forrás közül kétségtelenül Theodorus Gaza (1400/10–1475) és Laonicus Chalcocondyles (cca. 1420–cca. 1470) a legfontosabb. A könyv sikeres volt, ebben az évben újra kiadta Oporinus, néhány szöveget kihagyva az új kiadásból.¹²⁸ Laonicus művét Oporinus később is megjelentette, 1562-ben, egy a Bizánci Birodalom történiáját összefoglaló kötetben, amelynek legfontosabb darabja Gregoras Nicephorus (cca. 1295–cca. 1360) *Byzantinae historiae Libri XI.* című munkája volt.¹²⁹ Ez a gyűjtemény is Conrad Clauser szöveggondozását dicséri.

Sebastian Henricpetri is összerakatta a maga törökökkel kapcsolatos szöveggyűjteményét. A tizennégy szöveg nem egyszerűen a törökök szokásait, terjeszkedésük indokait, egyes harci sikereit mutatja be, hanem a hódítók természetrajzának ókori mintáit is bemutatja,¹³⁰ vagy az olyan tanulságos történeteket, mint az örmények tragédiája (sikertelése a törökök ellen).¹³¹ A fő munkatársa a latin kiadásoknál Wilhelm Godelevaeus (XVI. század második fele), a német fordításoknál pedig Nicolaus Höninger (1548–1598) volt. A „vezérszövegek” Antoine Geuffroy (†1556) *Aulae Turcicae Ottomanique Imperii descriptio* (*Hoffhaltung de Türckischen Keyser*) és Pietro Bizzarri (1525–1586) művei voltak. Az egyes kiadásokhoz egyéb, kisebb műveket is beleszerkesztettek az éppen aktuális kiadásba.¹³²

Végezetül ki kell mondanunk azt a benyomásunkat, hogy a bázeli könyvkiadók jól együttműködtek abban, hogy ne zavarják, vagy inkább segítsék egymás üzletét akkor is, ha minden bizonnyal konkurensnek is voltak. Jól látszik, hogy a törökökkel kapcsolatos ismeretek terjesztésében alapvetően Johannes Oporinus és Heinrich Petri / Sebastian Henricpetri vett részt. A nagyobb, tudományos kiadványokat tekintve mindenképpen. Előbbi főként (csaknem kizárólag) latinul publikált, utóbbi jellemzően a német fordításokat adta közre. Látszik már olyan tendencia is, hogy egy-egy szerző főként egy meghatározott kiadónál jelenik meg (első kiadásban szinte mindig). Ilyen például Pietro Bizzarri Sebastian Henricpetrinél.

126 GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 1770.

127 GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 949. VD16 ZV 17969

128 VD16 C 2005

129 VD16 G 3005; VD16 C 2006

130 DEMOSTHENES (i. e. 384 – i. e. 322), *Oratio pro ferenda ope Olynthiis adversus Philippum, regem Macedonum* intő beszéde Philipposznak a meghódítottakkal való viselkedésének hibáit emeli ki.

131 Bernhard von BREYDENBACH, *De Armeniis et eorum erroribus*

132 Basel, Sebastian Henricpetri, 1573 (latin – VD16 ZV 6601); 1573 (latin – GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 1620, VD16 G 1913); 1573 (német – GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 1621, VD16 G 1910); 1577 (latin – GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 1679, VD16 G 1914); 1578 (német – GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 1692, VD16 G 1911); 1596 (német – GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 2197, VD16 G 1912)

A megjelenési éveket tekintve pontosan megmutatkozik, hogy az európai tudományos műhelyeknek a XVI. század közepéig időre volt szüksége ahhoz, hogy a törökökről, az Oszmán Birodalom népeiről, a muszlim vallásról szóló tanításokat tudományos összefoglaló művekben is értelmezni tudják úgy, hogy az így kialakított kép már reflektált a korszak nagyhatalmi politikájának, illetve a keresztény egyházon belüli szakadás (protestantizmus) kérdéseire is.

IV. Az iskolai retorika- és ékesszólás-tanítás során írt és felhasznált török témájú írások (*oratio*, *poesis/Dichtung*, *elegia*, *epistola*).

Csupán a szövegek keletkezési, illetve felhasználási módja különíti el ezt a csoportot. Vannak olyan szövegek, amelyek más kommunikációs helyzetben másféle tematikus egységnek is részei lehetnek. Fontosnak tartjuk annak a jelzését, hogy a törökkel kapcsolatos eseményekről, a török szokásokról, vallásukról az iskolában úgy is tanulhattak, hogy éppen a retorikai formákat, vagy az ékesszólást (*eloquentia*) tanulták.

1483-ban megjelent Strassburgban Albertus de Eyb *Margarita poetica* című szöveggyűjteménye,¹³³ és ebben V. Habsburg László, magyar király (1445–1457) V. Miklós pápához intézett beszéde is szerepel. Ebben a király a török veszély komolyságára figyelmezteti az egyházfőt, és kéri segítségét. Albertus de Eyb többször kiadta¹³⁴ *Margarita poetica* című antológiáját, és ebben rendre megjelent – Bázelen is¹³⁵ – a magyar királynak tulajdonított szöveg.

Jakob Locher iskolai drámája is illene tanulmányunknak ebbe a szerkezeti egységébe is, most azt az irodalmi művek közé soroltuk.

Johann Sturm *academiájának* egyik alapvető célja a tökéletes ékesszólási képességek kialakítása volt. Az őt követő Melchior Junius (1545–1604), amikor egy-egy *oratio*-, vagy *epistola*-típust illusztrált, néha olyan példát választott, amely a törökök elleni harccal volt kapcsolatos. Az egyik ilyen gyűjteményben Szapolyai Jánosnak a Német-Római Császárság rendjeihez címzett levelét közölte az *epistola accusatoria* műfaji példajaként.¹³⁶ Ebben a kötetben Junius az *epistola exhortatoria* példájául a magyar király, Habsburg László (1440–1457) és az albán Kasztrióta György (Skënderbeu; *Iskender Bey*, 1403/1405–1468) levélváltását publikálta, az *epistolae gratiarum actione constantes* példajaként pedig Corvin Mátyás (1458–1490) levelét a velencei szenátus vezetőjének.¹³⁷

133 GW 9533, RMK III. 5014.

134 RMK III. 5002, 5004, 5006, 5009, 5014, 5019, 5026, 5030, 5032.

135 RMK III. 5032.

136 VD 16 J 1132 *Epistolae ex historicis...* Argentinae, Lazar Zetzner, Montebelgardii, Jacob Foillet, 1595, p. 377–381.: Ioannes Sepvsinvs, Vvayvoda Transsylvanvs Imperii Ordinibus.

137 VD 16 J 1132 *Epistolae ex historicis...* Argentinae, Lazar Zetzner, Montebelgardii, Jacob Foillet, 1595, p. 42–50.: Vladislavs Hvngariae et Poloniae Rex, Scanderbego Albanorvm Principi; Scanderbegvs Epi-rensivm Princeps, Vladislao Hvngariae et Poloniae Regi; p. 338–340.: Matthias Vngariae Rex Andreae Vendramo, Veneti Senatvs Principi.

Strassburgban 1581-ben megjelent egy kis nyomtatvány,¹³⁸ egy *Epinicion/Carmen*, amelyet akár irodalmi művek közé is helyezhettünk volna. A szerző, Laurentius Eiseler Viennensis, a császári város egyik legbefolyásosabb, Strassburgig nyúló kereskedelmi kapcsolatokkal bíró családjának tagja volt.¹³⁹ Laurentius nem ismert mint kereskedő, ő bizonyára értelmiségi pályára lépett. Talán az *Academia Sturmiiana* diákjaként írta versét Karl Rueberről (†1583), aki Johann Rueber, Freiherr zu Pixendorf (1529–1584) felső-magyarországi főkapitány¹⁴⁰ testvére volt, Tokaj várának kapitánya az 1570-es évek második felétől.¹⁴¹ A *Dux Summi Pannoniae Superioris* humanista túlzás. A csata, amelyre a vers utal, az úgynevezett Nádudvari csata (1580. július 18–19.), ahol a renegát Sásvár béget legyőzve szabadították ki a törökök által rabul ejtetteket.¹⁴² Maga a vers pedig iskolai feladat teljesítéséeként keletkezett, nevezetesen, hogy „írjon egy dicsőítő költeményt egy hadvezérhez”. Strassburgban akár azért is választhatta egy diák éppen őt, mert a Rueber testvérek együtt harcoltak Lazar von Schwendivel, akinek tokaji érdekltségei közismertek.

A tizenöt éves háború (1591/93–1606) eseményei iránt azonban aktuális érdeklődés is mutatkozott. Természetesen a nyomtatásban megjelent hírek rétorikai, stílusbeli megfogalmazása nem volt mindegy az *Academia* kurzusain. Melchior Junius 1596. január 7-én tartotta az évkezdő nyilvános vitatkozást, az első újévi előadás Johann Melzeré volt, aki szónoklattant és jogot tanult Strassburgban. A beszéd tárgya Báthory Zsigmond (1572–1613) erdélyi fejedelemnek 1595-ben a törökök ellen aratott győzelmei voltak: *Oratio de anno novo et victoriis a Turca reportatis, scripta ac recitata a Joanne Melczero Eperieszy(!) Nobili Ungaro*.¹⁴³ Ugyanez még kétszer került sajtó alá, 1600-ban, és 1606-ban is.¹⁴⁴ 1598. február 15-én Andreas Ungnad, a Magyar Királyságban is birtokokat bíró család leszármazottja beszélt a Melchior Junius vezette nyilvános bemutatkozáson a háború eseményeiről.¹⁴⁵ Ugyanebben az évben az *Academia* rektora, Philipp Marbach előtt szerepeltek a hallgatók (1598. július 18.). Ekkor a *poeta laureatus* tanár, Joseph Lang tanítványa, Zdenko von Waldstein mutatta be hosszú versét Győr visszafoglalásáról (*Carmen de Jaurino recuperato*), majd Andreas Ungnad egy beszédben részletezte az események menetét, mutatta be a hős katonákat: *Oratio de Jaurino recuperato Ill. et Generosi D. Andreae Ungnadii L. Baronis in Sonnegg*.¹⁴⁶ A *Carmen* és az *Oratio* már 1598-ban önállóan is megjelent Josias

138 Argentorati, sine typographo, 1581 (VD16 E 757; Hubay 300)

139 TÓZSA-RIGÓ, 2014 (118–125: *Az Eiselerék rokoni és üzleti hálózata*); TÓZSA-RIGÓ 2020, 169–194.

140 KÜHNE 1880, 124–129.; PÁLFFY G. 1997, 272.

141 Azonosítását Pálffy Gézának köszönöm.

142 Ács P. 2018a, 169–179.

143 VD 16 J 1123 *Orationum... pars quinta...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1596): p. 202–223.

144 VD 16 J 1127 *Orationum... pars quinta...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1596): p. 203–220.; VD 17

7:632197F: *Orationum... secundus tomus...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1606) p. 572–584.

145 VD 17 7:632197F: *Orationum... secundus tomus...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1606), p. 794–808.: *Oratio I. de novo anno Illustris ac Generosi D. Andreae Ungnadii, L. Baronis in Sonneg etc.*

146 VD 17 7:632197F: *Orationum... secundus tomus...* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1606), p. 900–903. (Marbach), 903–929. (Zdenko), 929–944. (Ungnad)

Rihelius örökösének műhelyében.¹⁴⁷ A hírek a beszélgetésekkel is terjedtek. Minden bizonnal állást foglalt a török kérdésben a strassburgi akadémián Johann Ludwig Havenreuter (1548–1618) tanítványa, a későbbi prágai polgármester, Michal Pěčka z Radostic (Pieczkonius, 1575–1623), aki még strassburgi tanulmányai előtt, 1597-ben a szászországi Freibergben adott ki egy békét szorgalmazó beszédet II. Habsburg Rudolf (1552–1612) császárnak címezve.¹⁴⁸

V. Szépirodalmi emlékek (*poesis/Dichtung, elegia, Kramerlied/Bänkerlied/Reimchronik*).

Carl Göllner bibliográfiájában említi¹⁴⁹ Jakob Locher (1471–1528) ingolstadti retorikatanárnak egy *Spectaculum more tragico effigiatum* című művét, amely öt jelenetben szólaltatja meg kora uralkodóit a török veszéllyel kapcsolatosan. A verses drámát előadták Strassburgban 1497-ben, és meg is jelent Johann Grüningernél. A második kiadásra ugyancsak itt, egy ingolstadti, 1502-ben történt előadás után került sor.¹⁵⁰

A XVI. század elejének vitán felül legismertebb értelmiségi szereplője Strassburgban Sebastian Brant (1457–1521). Munkásságának kis részét teszik ki az aktuálpolitikai események kapcsán írott pamfletjei, de ismertsége folytán fontos, hogy 1501-ben írt *Türkenanschlag* című versében összefogást sürget az oszmánok ellen (a korban gyűjteményes kötetekben szerepel). 1518-ban Johann Knobloch nyomdájában jelent meg I. Miksa császárnak ajánlott 96 latin versszakból álló latin ciklusa, *In Thurcarum nyciteria cum arripiende in eosdem expeditionis exhortatione* címmel.¹⁵¹ Ebben I. Szulejmán beszél győzelmeiről, majd az alapvető félelméről, hogy a császár őt le fogja győzni.

1515-ben Johannes Frobenius Bázelen kiadott egy kis irodalmi szöveggyűjteményt, amelynek humanista szerzői a keleti hatalmak, vagyis oszmán és orosz ellenes küzdelmekkel kapcsolatos epigrammákat, elégiákat, illetve nyilvános leveleiket (felhívásokat) közlik. E gyűjtemény egyes darabjai (például Rotterdami Erasmus levele) számos alkalommal megjelent. Giovanni di Lorenzo de' Medici, aki X. Leó néven lett pápa (1513–1521), hivatali idején I. Szelim szultán (1512–1520) – akinek nem véletlenül „a Vad” a mellékeve – fenyegette a keresztény országokat, és erre az időre esik Martin Luther wittenbergi fellépése is. Janus Damian (XVI. század első fele) és Enrico Peña (XVI. század első fele) is még a korai veszélyre figyelmeztették az egyházfőt írásaikban.¹⁵² A kötet – amelyben Giano Damiano elégiája is szerepel – címében említett „doctissimi viri”, akik epigrammákat írtak az adott témában, közismert *poeta laureatusok* voltak, mint Aulo Giano Parrasio (1470–1522), Janus Vi-

147 VD 16 W 884 (Typis Iosiae Rihelij, per Andream Rietschium)

148 *Classicum adversus bellum Turcicum...* (VD16 P 1100; HUBAY 400.)

149 *Panegyricus ad Maximilianum regem – Tragoedia de Turcis et Suldano* (GW M18631; ISTC i00264000; GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 12.)

150 Az 1502. évi kiadást nem ismeri a VD 16, jöllehet a Berliini Staatsbibliothek nyilvántartja, mint amelyet a szovjet hadsereg magával vitt.

151 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 94.

152 Jani Damiani Senensis *ad Leonem X. Pont. Max. de expeditione in Turcas Elegeia cum, argutissimis doctissimorum virorum epigrammatibus...* Henricus Penia *ad Reuerend. card. de Saulis, de gestis Sophi contra Turcas...* Basileae, Johannes Frobenius, 1515 (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 75.)

talís (1485–1560) és mások, akiknek e kis verseik a neves történetírók (például Paolo Gioivo) műveinek kiadásaiban sorra újra megjelentek. Enrico Peña erősíti a pápát abban a szándékában, hogy új kereszties hadjáratot szervezzon, bemutatva I. Iszmáíl (1487–1524) perzsa sah harcát az oszmán Szelim szultánnal (még a csáldíráni csata előtt, hiszen ott I. Szelim győzött). Peña verse 1514-ben kétszer önállóan is megjelent, vélhetően hamis helynévvel (Konstantinápoly, illetve Velence).¹⁵³

A leginkább *lexicographusként* ismert Valentinus Curio (cca. 1500–1532) 1522-ben, Bázelen egy ma is élvezetes olvasmányt adott közre. A műfajilag nehezen meghatározható német nyelvű könyvecskében¹⁵⁴ egy magyar, egy cigány és egy török beszélget arról, hogy miért sikerül az Oszmán Birodalomnak ilyen eredményesen terjeszkedni. Kik a hibásak, a pápa, vagy a magyar király milyen hibákat követtek el. Szó kerül persze az egyes népek jellegzetességeiről, az egymásról alkotott vélemények megfogalmazásával (*Türcken puechlein. Ein Nutzlich Gespräch...*).¹⁵⁵

Az 1550. évi augsburgi birodalmi gyűlésen egy ifjú *poeta laureatus*, a szász választófejedelem későbbi kancellárja, a jogtudós David Pfeiffer (1530–1602) szóban is előadhatta némely *elégiáját*, amelyek aztán Johannes Oporinus műhelyében, 1550-ben kis kötetben láttak napvilágot.¹⁵⁶ Ezekben a versekben az ifjú arra buzdítja a császárt és a német fejedelmeket, hogy vegyék komolyan a törökök jelentette veszélyt.

1591-ben Strassburgban, Nicolaus Walde műhelyében megjelent egy kis füzet, *Warhafftige Nerwe zeytung von dem Türcken, wie er die Stadt Malach eingenommen... geschehen... 1591. Im Thon wie man den Graffen von Serin singet*.¹⁵⁷ A nagyon ritka nyomtatványt elolvasva nem derül ki, hol is volt ez a város, amelyet „Malach”-nak nevez a szerző, biztosan nem Malaga Andalúziában,¹⁵⁸ és kizárt, hogy a Gömör megyei „Horka alias Malach” (Özörény, Gemerská Hôrka), amelyet ugyan feldúltak a törökök,¹⁵⁹ de nem volt városfala, ahogyan a német szövegben szerepel. A leírt esemény is túlságosan általános, toposzokkal teli a török kutya (*Hundt*) kegyetlenségéről. Sokkal érdekesebb, hogy az egész olyan formában íródott, „ahogy Zrínyi (Serin) gróftot szokás dicsőíteni”.¹⁶⁰ Ezt azt jelenti, hogy a strassburgi közönségnek

153 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 64, Nr. 65.

154 Ki kell emelni, hogy nem egyedülálló ez a műfaj a XVI. század eleji *turcica* irodalomban. Vö. BALOGH F. A.–RADEK-SÁRA B., kiad. *Eine Unterredung*, 2003.

155 GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 172 – a nyomtatványnak továbbá két, ismeretlen helyen megjelent változata is ismert (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 173–174.)

156 *Imperatores Turcici libellus... elegiaco carmine conscriptus...* (GÖLLNER, *Turcica* I, Nr. 894.)

157 GÖLLNER, *Turcica* II, Nr. 1880.

158 Egyes német forrásokban Malaga neve Malach.

159 Cziráki Zsuzsának, Szalai Bélának és Farkas Gábornak köszönöm az együttgondolkodást.

160 „*Im Thon wie man den Grafen Serin singet*” ritmus megjelöléssel több széphistória (*Schönes Lied*) megjelent szerte Európában. VD16 ZV 4560: Pankraz Diensky, *Ein schönes neues Lied darinnen dieser letzten Zeit Weltläufe in einem Spiegel vor die Augen gestellt werden*, Freiburg (Schweiz), Abraham Grimpelin, 1593 – megjegyzem, hogy Grimpelin Freiburg am Breisgauból költözött a svájci Freiburgba (Fribourg); VD16 W 371: *Zwei wahrhaftige neue Zeitungen die erste geschehen binnen Berwold*, Sine loco et typographo, 1598; VD17 1:692613V: *Ein hübsch new Lied...*, Sine loco et typographo, 1639. – De a szigetvári Zrínyi Miklósról más tónusban is adtak ki széphistóriát, mint HAB H: QuH 169. 14(47): *Eine Warhafftige Zeitung, wie demselben newlicher Zeit vom Graffen von Serin mit 600 dem Türcken 2000 erleget...* *Im Thon wie man den Lindenschmidt singet*, Lübeck, Johann Balhorn, 1594.

lehetett említeni Zrínyi Miklós (1508–1566) grófot, aki 1566-ban Szigetvárt védte I. Szulejmán hadaival szemben. A vár elesett ugyan, de a várvédőkkel együtt meghalt maga a szultán is. Habár a kis nyomtatvány 1591-ben jelent meg, nem a tizenöt éves háború eseménye volt ennek a városnak a pusztulása (alkalmasint lehet fantáziánév is).

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a freiburgi, a bázeli és az elzászi könyvkiadó műhelyekben megjelent oszmán-török témájú könyvek időrendben követik az általános európai tendenciát, a szokások egyszerű leírásától a tudományos igényű ország-, társadalom-, hadsereg- és harcmódelemzésekig. Az itteni könyvkiadók nem jellemzően a másutt legnépszerűbb szerzők közismert műveit adták ki (ezekkel kereskedhettek), viszont figyeltek arra, hogy nagy, közismert humanista nevek, a helyiek és az *Academia Sturmiana* hallgatói számára véleményformáló személyiségeket szólaltassák meg az adott témában. Különösen fontos, hogy az akadémiai retorika és ékesszólástan tanításakor a hallgatók egy része a törökökkel kapcsolatos témából, gyakran a magyar királyságbeli és erdélyi csatákról szakdolgoztak, tartottak nyilvános disputációt. Felfigyeltünk arra a jelenségre is – ami következik a bázeli könyvkiadók általános stratégiájából is –, hogy a bázeli kiadások jellemzően latin nyelvűek, és a tudományos művek, szöveggyűjtemények itt jelentek meg, míg a német nyelvű kisebb munkák inkább Freiburgban és Strassburgban jelentek meg. Találtunk olyan példát is 1591-ből, amikor a szöveg énekelhető, vagyis ritmikusan felolvasható¹⁶¹ (Reimchronik, Kramerlied), ami arra utal, hogy akár piacokon, más utcai csődületek alkalmával is téma lehetett az oszmán veszély¹⁶².

161 GÖLLNER, *Tvrca* II, 1880.: „... *Im Thon, wie man den Graffen von Serin singet...*”

162 A kutatást az OTKA NKFIH 132770 számú pályázata támogatta.

Rövidítve idézett szakirodalom

Ács P. 2018a

Pál Ács, *The Rise and Fall of a Notorious Renegade – The Story of Şehsuvar Bey (1580)*, in Ács P. 2018, 169–179.

Ács P. 2018

Pál Ács, *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2018 (Refo500 Academic Studies, 52.)

Andermann 2000

Ulrich Andermann, *Geschichtsdeutung und Prophetie*, in Guthmüller–Kühlmann, hrsg., *Europa und die Türken...*, 2000, 29–55.

Babinger 1960

Franz Babinger, *Laudivius Zacchia, Erdichter der „Epistolae Magni Turci“*, München, Bayerische Akademie, 1960 (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse), 1–43.

Babinger 1961

Franz Babinger, *Johannes Darius (1414–1494), Sachwalter Venedigs im Morgenland, und sein griechischer Umkreis*, München, Bayerische Akademie, 1961 (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse), 9–52.

Babinger 1965

Franz Babinger, *Nicolaos Sagundinos, ein griechischer–venedischer Humanist des 15. Jahrhunderts*, in *Charisterion eis Anastasion Orlandon*, 1. vol. Athen, Archaiologike Hetaireia, 1965 (Bibliothek der en Athenais Archaiologikes Etaireias, 54.), 198–212.

Balogh F. A.–Radek–Sára B., kiad, *Eine Unterredung*, 2003

Eine Unterredung gegen die Türken, Zweisprachige, kommentierte Edition der deutschen Flugschrift VD16 T 2239 – Traktátus Mohácsról, Egy remete, egy magyar, egy török és egy cigány ember beszélgetése a mi súlyos korunkról, 1527, ford./übers. Sára Balázs, kiad./hrsg. Radek Tünde, Balogh F. András, Budapest, Littera Nova, 2003.

Beineke, hrsg., *Festschrift Brunner*, 2012

Festschrift für Univ.-Prof. Dr.-Ing. Kurt Brunner anlässlich des Ausscheidens aus dem aktiven Dienst, hrsg. von Dieter Beineke, Neubiberg, Univ. der Bundeswehr München, 2012 (Schriftenreihe, Institut für Geodäsie, 87.)

Benzing, *Strasbourg*, 1981

Josef Benzing, *Bibliographie Strasbourgeoise, Bibliographie des ouvrages imprimés à Strasbourg au XVIe siècle*, Tome I, Baden-Baden, Valentin Koerner, 1981 (Bibliotheca bibliographica Aureliana, LXXX.)

- Bischoff 1989
 Georges Bischoff, *Un condottiere Alsacien: Nicolas de Bokwiler, seigneur du Val de Villé de 1551 à 1588*, *Annuaire de la Société d'Histoire du Val de Villé*, 13 (1989), 171–188.
- Bischoff 2004
 Georges Bischoff, *Nicolaus baron de Bollwiler*, in *Nouveau dictionnaire de biographie alsacienne (NDBA)*, réd. en chef Jean-Pierre Kintz, Strasbourg, Fédération des Sociétés d'Histoire et d'Archéologie d'Alsace, 2004, 293–294.
- Briesemeister 2004
 Dietrich Briesemeister, *Spanien aus deutscher Sicht, Deutsch–spanische Kulturbeziehungen gestern und heute*, Tübingen, Niemeyer, 2004 (Beihefte zur Iberoromania, 20.)
- Buckwalter 2018
 Stephen E. Buckwalter, *Martin Bucer und Beatus Rhenanus: die Briefe von 1523 bis 1544*, in Hirstein, éd. par, *Beatus Rhenanus...*, 2018, 435–445.
- Burckel 2018
 Marie-Odile Burckel, *Les imprimeurs Matthias et Lazare Schürer et le sécris en faveur d'une réforme, notamment de 1518 à 1522*, in Hirstein, éd. par, *Beatus Rhenanus...*, 2018, 229–316.
- Donecker–Svatek–Klecker, hrsg., *Lazius*, 2021
Wolfgang Lazius (1514–1565), Geschichtsschreibung, Kartographie und Altertumswissenschaft im Wien des 16. Jahrhunderts, hrsg. von Stefan Donecker, Petra Svatek, Elisabeth Klecker, Wien, Praesens Verlag, 2021 (*Singularia Vindobodensia*, 8.)
- Eckhardt 1944
 Eckhardt Sándor, *Magyar szónökképzés a XVI. századi Strasszburghan*, Budapest, MTA, 1944.
- Eckhardt 1948
 Sándor Eckhardt, *Une école de rhéteurs hongrois à Strasbourg au XVIe siècle*, *Cahiers de littérature comparée* (Budapest), 1(1948), 24–40.
- Farmati–Gábor Cs., szerk., *A dialógus formái...*, 2021
A dialógus formái a magyar régiségben, szerk. Farmati Anna, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2021 (*Egyetemi füzetek*, 45.)
- Friedrichs 2000
 Wolfgang Friedrichs, *Das Türkenbild in Ludovico Dolces Übersetzung der Epistolarum magni Turci des italienischen Humanisten Laudivio Vezzanense*, in Guthmüller–Kühlmann, hrsg., *Europa und die Türken...*, 2000, 333–344.
- Göllner, *Turcica* I–III, 1961–1978
 Carl Göllner, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts, I. Band, MDI–MDL; II. Band, MDLI–MDC; III. Band, Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, București–Baden-Baden, Academia, Koerner, 1961, 1968, 1978 (*Bibliotheca Bibliographica Aureliana*, LXX.)

- Guthmüller–Kühlmann, hrsg., *Europa und die Türken...*, 2000
Europa und die Türken in der Renaissance, hrsg. von Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann, Tübingen, Niemeyer, 2000 (Frühe Neuzeit, 54.) – reprint: Berlin, De Gruyter, 2012.
- Haader–Juhász D.–Korompay K.–Szentgyörgyi R.–Terbe–Vladár, szerk., *Forráskutatás... III.*, 2019
Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet, III., szerk. Haader Lea, Juhász Dezső, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE, 2019.
- Hirstein, éd. par, *Beatus Rhenanus...*, 2018
Beatus Rhenanus (1485–1547) et une réforme de l'Église: engagement et changement, Actes du colloque international tenu à Strasbourg et à Sélestat du 5 au 6 juin 2015, éd. par James Hirstein, Turnhout, Brepols, 2018 (Studia humanitatis Rhenana, 4.)
- Hubay 1948
 Hubay Ilona, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban – Feuilles volantes, gazettes et pamphlets hongrois ou relatifs à la Hongrie, conservés à la Bibliothèque nationale de Budapest, 1480–1718*, Budapest, OSZK, 1948 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 28.)
- Janko 1871
 Wilhelm von Janko, *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II.*, Wien, Braumüller, 1871. A Magyar Királyságban (1565–1567): 31–90.
- Kasza 2017
 Kasza Péter, *Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közötti évek magyarországi eseményeiről*, Lymbus, 15 (2017), 89–117.
- Kasza 2018
 Kasza Péter, *Variációk egy témára, Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról, (Szövegahagyomány és források)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 122 (2018), 417–443.
- Kasza 2019
 Kasza Péter, „Egy osztrák Bonfini”, *Wolfgang Lazius elfeledett magyar történeti műve*, in Haader–Juhász D.–Korompay K.–Szentgyörgyi R.–Terbe–Vladár, szerk., *Forráskutatás... III.*, 2019, 229–237.
- Kasza 2021
 Kasza Péter, „Párbuzamos történetek”, *Johannes Herold dialógusa az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról*, in Farmati–Gábor Cs., szerk., *A dialógus formái...*, 2021, 259–272.

Kasza 2021a

Péter Kasza, *Wolfgang Lazius als Hofhistoriker Ferdinands I., Vorbemerkungen zur kritischen Ausgabe der fünften Dekade der Rerum Austriacarum Decades*, in Doncker-Svatek-Klecker, hrsg., *Lazius*, 2021, 201–217.

Kasza–Szabó J.–Fodor P., kiad., *Egy elfeledett ostrom*, 2016

Egy elfeledett ostrom emlékezete – Remembering a forgotten siege: Szigetvár 1556, vál. Kasza Péter, bevezető tanulmányok: B. Szabó János és Kasza Péter, szerk. Fodor Pál, Budapest, MTA BTK, 2016.

Kinder von Knobloch 1882

Julius Kinder von Knobloch, *Der alte Adel im Oberelsass*, Berlin, Sittenfeld, 1882.

Kühne 1880

Martin Kühne, *Einige Nachrichten über Freiherrn Hans Rueber zu Puxendorf und Gravenwerth, kaiserliche General-Obristen in Ungarn*, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 1 (1880), 124–129.

Leuschner–Wünsch, hrsg., *Das Bild des Feindes*, 2013

Das Bild des Feindes: Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege; Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich, hrsg. von Eckhard Leuschner, Thomas Wünsch, Unter redaktioneller Mitarb. von Daniel Lalić, Berlin, Mann, 2013.

Luttrell 1967

Anthony T. Luttrell, *The Hospitallers' Historical Activities: 1400–1530*, Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte, XXV (1967), 145–150.

Luttrell 1968

Anthony T. Luttrell, *The Hospitallers' Historical Activities: 1530–1630*, Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte, XXVI (1968), 57–69.

Malcolm 2019

Noel Malcolm, *Useful Enemies. Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750*, Oxford, OUP, 2019.

Malvadi 2020

Arantxa Domingo Malvadi, *Las Epistolae Magni Turci de Laudivio Zacchia en dos ediciones incunables españolas: nuevos datos para su identificación*, Revista General de Información y Documentación, 30 (2020), Nr. 1, 129–149.

Mayer L.–Tilcsik, szerk., *Egy emberöltő...*, 2003

Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi városa Levéltárában, Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára, szerk. Mayer László, Tilcsik György, Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2003.

Meserve 2008

Margaret Meserve, *Empires of Islam in renaissance Historical Thought*, Cambridge (Massachusetts)–London (England), Harvard UP, 2008.

- Muller F. 1994
Frank Muller, *L'évolution de l'image de propagande à Strasbourg dans les premiers temps de la Réforme*, Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 140 (1994), 5–31.
- Muller F. 2017
Frank Muller, *Images polémiques, images dissidentes, Art et Réforme à Strasbourg (1520–vers 1551)*, Baden-Baden–Bouxwiller, Koerner, 2017 (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 366.)
- Muller J., *Strasbourg*, 1985–1986
Jean Muller, *Bibliographie Strasbourgeoise, Bibliographie des ouvrages imprimés à Strasbourg (Bas Rhin) au XVIe siècle*, Tome II–III, Baden-Baden, Valentin Koerner, 1985–1986 (Bibliotheca bibliographica Aureliana, XC, CV.)
- Pálffy G. 1997
Pálffy Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*, Történelmi szemle, 39 (1997), 257–288.
- Pálffy G. 2003
Pálffy Géza, *Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus von Schwendi, 1522–1583*, in Mayer–Tilcsik, szerk., *Egy emberöltő...*, 2003, 101–120.
- Perini 2002
Leonardo Perini, *La vita e i tempi di Pietro Perna*, Roma, Ed. di storia e letteratura, 2002 (Studi e testi del rinascimento Europeo, 17.)
- RMK I–III.
Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár I. kötet (RMK I.). Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, 1879; Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár II-dik kötet (RMK II.). Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, 1885; *Régi Magyar Könyvtár. III-dik kötet. (RMK III.) Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, írták Szabó Károly, Hellebrant Árpád, Budapest, 1886–1891.
- RMK Pótlások..., 1990–1996
Pótlások, kiegészítések, javítások, 1–5. kötet. (RMK III, pótlások), Borsa Gedeon irányításával Dörnyei Sándor, Szálka Irma munkája, Budapest, OSZK, 1990–1996.
- Samuel-Scheydel 2018
Monique Samuel-Scheyder, *Le séjour d'Ulrich von Hutten à Sélestat en novembre 1522*, in Hirstein, éd. par, *Beatus Rhenanus...*, 2018, 397–433.
- Srodecki 2013
Paul Srodecki, „*Contre les ennemis de la foy de Dieu*”, *der Kreuzzug von Nikopolis und das abendländische Türkenbild um 1400*, in Leuschner–Wünsch, hrsg., *Das Bild des Feindes*, 2013, 33–49.

Svatek 2006

Petra Svatek, *Wolfgang Lazius, Leben und Werke eines Wiener Gelehrten des 16. Jahrhunderts*, Wiener Geschichtsblätter, 61 (2006), 1–22.

Svatek 2012

Petra Svatek, „*Rei contra Turkas gestae anno MDLVI brevis descriptio*”, *Eine Geschichtskarte des Wolfgang Lazius aus dem Jahre 1557*, in Beineke, hrsg., *Festschrift Brunner*, 2012, 237–242.

Szabó A. 2000

András Szabó, *Die Türkenfrage und Geschichtsauffassung der ungarischen Reformation*, in Guthmüller–Kühlmann, hrsg., *Europa und die Türken...*, 2000, 275–281.

Tiryakioglu 2015

Nevsal Olcen Tiryakioglu, *The Western Image of Turks from the Middle Ages to the 21st Century: the Myth of „Terrible Turk” and „Lustful Turk”*, Dissertation, PhD, Nottingham Trent University, 2015.

Tózsza-Rigó 2014

Tózsza-Rigó Attila, *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai*, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2014. (118–125: *Az Eiselerek rokoni és üzleti hálózata.*)

Tózsza-Rigó 2020

Tózsza-Rigó Attila, *A bécsi üzleti elit a 16. század utolsó harmadában. A bécsi polgárok társadalmi és üzleti hálózatai*, in *Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2020, Hálózat és hierarchia*, szerk. Kövér György, Pogány Ágnes, Weisz Boglárka, Budapest, MTA BTK, 2020, 169–194.

Weber J. 1992

Johannes Weber, „*»Unterthenige Supplication Johann Caroli Buchtruckers« Der Beginn gedruckter politischer Wochenzeitungen im Jahre 1605*” *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 38 (1992), 257–265.

Weber J. 2006

Johannes Weber, *Strasbourg 1605: Die Geburt der Zeitung*, Strasbourg, 2006.